

સુ રંગા

લેખક : ધીરજીવંદ્ર ર. ભુધ

કિંમત : બે રૂપિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૨ મદિવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઇટ-મંત્રાલય

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮૨૦   કિંમત ૨-૦૦

ગ્રંથનામ ૨૩૨૦૧

વર્ગીક ૩-૧૩

સુ રંગા

લેખક અને પ્રકાશક
ધૈર્યચન્દ્ર ર. બુદ્ધ

કિંમત : રૂપિયા ૨-૦-૦

સોલ એજન્ટ

ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી કાઠિયાવાડ

સને ૧૯૪૧ : આવૃત્તિ પહેલી : પ્રત ૫૦૦ : સર્વત્ર ૧૯૬૮

મુદ્રક : નાથાલાલ મ. શાહ : સ્વાધીન મુદ્રણાલય સૌરાષ્ટ્ર, રોડ, રાણપુર

તૈયાર થઈ રહેલાં બે મહાન પ્રકાશનો

આપણું મહાજનો

આપણું નેતાઓ, લોકમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગૃહસ્થો, આગેવાન નાગરિકો, અને સેવાભાવી સન્નજનો છતાંદી અનેક મહાનુભાવોના આદર્શ પ્રેરણાત્મક પ્રેરક જીવન પરિચયોનો આ ગ્રંથ આપણું સાહિત્યમાં નવીજ ભાત પાડશે.

અમારા આ પ્રયાસનો સત્કાર કરતાં અનેક સંદેશાઓ સાથે જીવનચરિત્રો મળ્યાં છે અને મળતાં રહે છે.

ઉત્સાહથી આગળ વધેલા સંપતિને સત્કારમાં વાપરનારા સખાવતીઓ, ગરીબામ્માંથી શ્રીમંત બની આદર્શજીવન જીવતા સદ્ગૃહસ્થો, પ્રાણને ભોગે પણ સત્યને ચાહનાર સેવાભાવીઓ, અને દેશાત્રિતિમાં રસ લેતા સન્નજનો, આ સહુના પ્રાણવાન પરિચયોનો પ્રકાશ અનેક માણસોને નવી આશા, નવું જીવન, નવું ચેતન આપશે.

સંપાદક

ધીરજ વડીલ

આપણું નારી રત્નો

આપણું સાહિત્યમાં આવે સર્વાંગ સંપૂર્ણ એક પણ ગ્રંથ હજી સુધી તૈયાર થયે નાજીમાં નથી. નવયુગની આદર્શ મહિલાઓના જીવન આલેખનોનો આ ગ્રંથ આપણું સાહિત્યની વિશિષ્ટતા બનશે.

સ્ત્રીઓ એટલે ધરની રસોયજી, ગુલામડી કે બાળકો જીજીનાર યત્ર નહિ પણ પુરૂષ સમોવડી સમાજની ધુરંધર કાર્યકર્તા સન્નારી. નેતા, ડોક્ટર, વકીલ, આદર્શ શિક્ષિકા, મહાશક્તિ સ્વરૂપ પ્રબળા આદર્શ સંસ્કાર અને ભાવનાની પ્રતિભૂતિ ગૃહિણી, સ્ત્રી એટલે જીવન, આશા, ચેતન, જગતની માતા. પુરુષને રનેદુભર્યો સાથ આપતી, બાળકો પ્રત્યે મમતા દર્શાવતી દયાની દેવી અન્નપૂર્ણાએમ કબૂલવું પડશે.

આ પ્રયાસમાં અનેક પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓનો સાથ મળ્યો છે.

સંપાદિકાઓ

દીવાળીબહેન ભટ્ટ

સૌ. શ્રીદેવી બુદ્ધ

વધુ વિગતો જાણવા જવાબી ટીકાટા સાથે લખો :

ગુજ્જર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી [કાઠિયાવાડ]

આભાર દર્શન

ગૃહપુસ્તકાલય સેટનો સત્કાર કરનાર વડોદરા, ભાવનગર, ગોંડળ, મેરખી, વાંકાનેર, ધ્રાંગધ્રા, રાજકોટ, વઢવાણ, લુણાવાડા, ધ્રોળ, લાઠી, ચુડા, વડીઆ, શ્રાણદેવળી, મૂળી ઇત્યાદી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ, યુવરાજસાહેબો, દિવાનસાહેબો અને કેળવણી અધિકારીઓના અમે આભારી છીએ. આ સિવાય લોકમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કારી સહ-ગૃહસ્થોના મુઆરક નામો આ નીચે સાભાર પ્રગટ કરીએ છીએ. આ મહાતુભાવોના જીવન પરિચયો ફાટા સાથે અમે ‘આપણું મહાજનો.’ નામક અમારા તરફથી તૈયાર થતાં ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એ માટે અમારા પ્રયાસને અનેક સન્જનોએ સહકાર આપ્યો છે. અન્ય સહકાર મળતો રહે છે. આ સિવાય અ.સૌ. ના. મહારાષ્ટ્રીજી સાહેબાઓ અને માનવંતા પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓ તરફથી પણ અમારા કાર્યાલયના સ્ત્રીવિભાગ તરફથી પ્રગટ થનાર ‘આપણું નારીરત્નો’ને સારો આદર મળ્યો છે. તેઓ સહુનો આભાર પ્રદર્શિત કરવાની આ તક લઈએ છીએ અને મહાગુજરાતના રાજ્યો, આગેવાન સહગૃહસ્થો અને સન્નારીઓનો સહભાવ ટકી રહે એવી આશા રાખીએ છીએ. સંચાલક : ગુ. સા. ભ. : લાઠી.

માનવંતા શ્રીમાન અમૃતલાલભાઈ કાળીદાસ મુંબઈ

” અમિત્યંદભાઈ કર્તુરચંદ મુંબઈ

” અરદેશર ફરામરોજ દોરડી મુંબઈ

” એડનવાલા મહેરજી રતનજી મુંબઈ

” એસ. ડી. મહેતા મુંબઈ

” અંબાલાલભાઈ લલ્લુભાઈ ઝવેરી મુંબઈ

” ઇન્દુલાલભાઈ દુલભજી દલાલ મુંબઈ

” ઇશ્વરદાસ જગમોહનદાસ ગીરગામ

” કકલભાઈ ભુદરદાસ વઢીલ શાન્તાકુંજ

” કરશનદાસ મુળજી જેઠા મુંબઈ

” કલ્યાણજી વી. મહેતા મુંબઈ

” કે. એસ. શાહખી. એસ. સી. એ. સી. જી. આઈ. મુંબઈ

- માનવંતા શ્રીમાન ગિરધરલાલ ગુલાબચંદ મુંબઈ
- „ ગોકળદાસ કુંગરશી મુંબઈ
- „ ગોરધનદાસ એન્ડ કુ. ગામદેવી
- „ ચુનીલાલભાઈ દેવકરણુ નાનજી મુંબઈ
- „ ચંદુલાલભાઈ જેસીંગભાઈ શાહ મુંબઈ
- „ ચંપકલાલભાઈ દેવીદાસ બેરીવલી
- „ ચંપકલાલભાઈ નગીનદાસ મુંબઈ
- „ ચત્રભુજભાઈ દેવચંદ મહેતા મુંબઈ
- „ છગનલાલ નાગજીભાઈ ચિનાઈ
- „ બી. એ. એલ. એલ. બી. બાર એટ. લો, રાજકોટ
- „ છોટાલાલભાઈ કીલાચંદ શેઠ મુંબઈ
- „ જમનાદાસભાઈ મથુરદાસ બક્ષી મુંબઈ
- „ જયકૃષ્ણભાઈ વર્મા બાર. એટ લો. લુણાવાડા
- „ જસુભાઈ લાલભાઈ શેઠ મિલઓનર મુંબઈ
- „ જે. એસ. અજમેરા માટુંગા
- „ જે. આર. મોતીશા મુંબઈ
- „ જીવણદાસ રામજીભાઈ મજીદિયા માટુંગા
- „ જીવતલાલ પ્રતાપશી શેઠ મુંબઈ
- „ ઠાકોરદાસ ગુલાબદાસ જરીવાલા સુરત
- „ ડાહ્યાભાઈ છગનલાલ મુંબઈ
- „ ડો. કેશવલાલ એમ. શાહ
- „ એમ. બી. બી. એસ. મુંબઈ
- „ ડો. મનસુખલાલ સી. કોઠારી મુંબઈ
- „ ડો. હીરાલાલ ડી. પટેલ ઓફિસીયલ સર્જન મુંબઈ
- „ ડો. સર મંગળદાસ મહેતા કે. ટી. એ. બી. ઇ.
- „ એફ. આર. સી. પી. આઈ.
- „ એફ. આર. સી. એ. જી મુંબઈ
- „ દલીચંદભાઈ વીરચંદ શ્રોફ સુરત
- „ દીનશાવ કેકાબાદ કાવસજી જે. પી. મુંબઈ
- „ દુલેરાય એ. પંડ્યા મુંબઈ

માનવંતા શ્રીમાન ધર્મદાસ શામળદાસ પ્રભુદાસ મુંબઈ

- „ ધીરજલાલ કેશવલાલ ઠાકર બાર. એટ. લો મુંબઈ
 „ નટવરલાલ મંગતલાલ પટેલ મુંબઈ
 „ નથુભાઈ રાષ્ટ્રશી કુરલાવાલા કુરલા
 „ નથુભાઈ લીલાધર ઘાટકે! પર
 „ નરભેરામભાઈ વનેયંદ પારેખ મેરબી
 „ નરોત્તમદાસ ધનજીભાઈ માટુંગા
 „ નહાલચંદભાઈ લલ્લુચંદ મુંબઈ
 „ નાથુભાઈ કે. પટેલ. મુંબઈ
 „ નાનાલાલ દ્વારકાદાસ માટુંગા
 „ નાનાલાલભાઈ એન. શાહ મુંબઈ
 „ નારાયણદાસ ઉમેદરામ શેઠ મુંબઈ
 „ નંદુલાલ માણેકલાલ મહેતા દાદર
 „ પદ્મશીભાઈ હરિદાસ મુંબઈ
 „ પરમાનંદદાસ કરશનદાસ મુંબઈ
 „ પરી સાકરલાલ લલ્લુભાઈ મનોરદાસ અમદાવાદ
 „ પ્રતાપસિંહ કરશનદાસ આશર દાદર
 „ પ્રભાશંકર રામચંદ્ર ભટ્ટ મુંબઈ
 „ પ્રાણલાલભાઈ દેવકરણ નાનજી મુંબઈ
 „ પી. એમ. મહેતા એમ. ટી. એમ. એ. એસ.
 એસ. ટી. મુંબઈ
 „ પ્રેમજીભાઈ પુરુષોત્તમદાસ મુંબઈ
 „ બાબુલાલ ઉત્તમરામ મરચન્ટ મુંબઈ
 „ ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાલા બી. એ. એલ.
 એલ. બી. મુંબઈ
 „ ભાઈદાસ ગુલાબદાસ મુંબઈ
 „ મણીલાલ ડી. નાણાવટી સોલીસીટર સાહેબ મુંબઈ
 „ મફતલાલ ગગનભાઈ શેઠ મિલ્કઓનર મુંબઈ
 „ મનોરદાસ ત્રિભોવનદાસ મુંબઈ
 „ માણેકચંદ ઝવેરચંદ ઝવેરી મુંબઈ

માનવંતા શ્રીમાન માણેકલાલ હરગોવીંદ પંડ્યા ભાવનગર

- „ મુનશાવ ઠાકોરલાલ સી. મિલ એજન્ટ અમદાવાદ
 „ મોતીભાઈ પંચાણુ મુલુંડ
 „ મોતીલાલ મૂળજીભાઈ મુંબઈ
 „ મોતીલાલ રાજવંશ મુંબઈ
 „ મોરારજીભાઈ પદમશી મુંબઈ
 „ મોહનલાલ ઓધવજી પરિખ બી. એલ એલ. બી.
 અમરેલી
 „ મેઘજીભાઈ ગોપાળજી મુંબઈ
 „ મંગલદાસ કાલીદાસ ચોકસી શાન્તાકુઝ
 „ રાજવૈદ્ય એસ. એમ. શર્મા ભિષકકેસરી મુંબઈ
 „ રા. બ. લલ્લુભાઈ અંબાલાલ એલ. સી. ઇ. મુંબઈ
 „ રા. બ. હરજીવનદાસ ભવાનભાઈ કોટક બી. એ.
 એલ. એલ. બી. દીવાન સાહેબ જંજીરા
 „ લક્ષ્મીદાસ પ્રેમજી ગોકળદાસ મુંબઈ
 „ વાડીલાલ ચુનીલાલ શેઠ મુંબઈ
 „ વાલચંદ હિરાચંદ મુંબઈ
 „ વિજય ભટ્ટ મુંબઈ
 „ વન્દ્રાવનભાઈ ગોરધનદાસ શેઠ મુંબઈ
 „ શાન્તિકુમાર નરોત્તમ મોરારજી મુંબઈ
 „ સ્વ. મનસુખલાલ સુખલાલ તારવાલા અંધેરી
 „ સરદાર સાહેબ રા. બ. બીમભાઈ રણછોડજી સુરત
 „ સર ઇશ્વરદાસ લક્ષ્મીદાસ નાઇટ મુંબઈ
 „ સર ચુનીલાલ બી. મહેતા મુંબઈ
 „ સુરજી વલ્લભદાસ મુંબઈ
 „ હરકીસનદાસ લક્ષ્મીદાસ શેઠ મુંબઈ
 „ હરિદાસ અચરતલાલ મિલએનર અમદાવાદ
 „ હાથીભાઈ ગલાલચંદ મુંબઈ
 „ હંસરાજ જીવણદાસ મુંબઈ

[બાકી રહેલાં નામો હવે પછીનાં લીસ્ટમાં પ્રકટ થશે.]

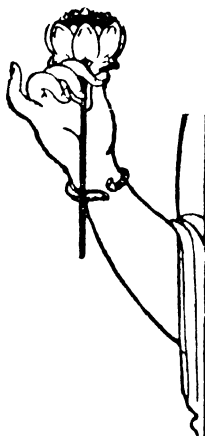

ગૃહ્યુસ્તકાલય સેટનો સત્કાર કરનાર માનવંતા અ. સૌ.
નામદાર મહારાણીજી સાહેબાઓ અને પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કારી
સન્નારીઓનાં મુખારક નામો.

- માનવંતા અ. સૌ. મહારાણીશ્રી શાન્તાદેવીબા વડોદરા
 ,, અ. સૌ. મહારાણીશ્રી વિજયકુંવરબા ભાવનગર
 ,, અ. સૌ. મહારાણીશ્રી ગુલાબકુંવરબા જામનગર
 ,, અ. સૌ. મહારાણીશ્રી ઇન્દિરાદેવીબા સીરમુર
 ,, અ. સૌ. મહારાણીશ્રી નરેન્દ્રકુંવરબા રાજકોટ
 ,, અ. સૌ. મહારાણીશ્રી આનંદકુંવરબા વાંસદા
 ,, અ. સૌ. મહારાણીશ્રી દીલહરકુંવરબા ખારીયા
 ,, અ. સૌ. મહારાણીજી સાહેબા ઝાલરાપાટણ
 ,, અ. સૌ. સંતોકબહેન નાનજીભાઈ કાલીદાસ પોરબંદર
 ,, અ. સૌ. યશોમતી બહેન અનંતરાય પટણી ભાવનગર
 ,, અ. સૌ. શાન્તાબહેન ચીનુભાઈ લાલભાઈ અમદાવાદ
 ,, અ. સૌ. કમલાદેવીબહેન માણેકલાલ યુનીલાલ મુંબઈ
 ,, અ. સૌ. પ્રભાકુંવરબહેન પ્રભાશંકર દવે રાજકોટ
 ,, અ. સૌ. ચંપાવતીબહેન રમણીકલાલ લખપતિ સુરત
 ,, અ. સૌ. દેવકીબાઈ દેવચંદ ધરમસી શેડિયા મુંબઈ
 ,, અ. સૌ. વાલીબાઈ કાનજી ગોવીંદ કલ્યાણ
 ,, અ. સૌ. વેણીગૌરીબહેન ચંપકલાલ ચોકસી સુરત
 ,, અ. સૌ. લેડી તાપીબહેન યુનીલાલ મહેતા મુંબઈ
 ,, અ. સૌ. વાલબાઈ હંસરાજ જીવનદાસ મુંબઈ

[રથળ સંક્રાંત્યને અંગે બાકીનાં નામો હવે પછીના લીસ્ટમાં પ્રકટ થશે]

પ્રભુ તુલ્ય સ્વ. પિતાશ્રીને

સ્વ. રણછોડદાસ હરખજભાઈ બુદ્ધ

લાડીના એક જાણીતા અને પ્રતિષ્ઠિત શહેરી શ્રી રણછોડદાસ હરખજભાઈ બુદ્ધે તા. ૫ : ૭ : ૪૨ શનિવારે દેવશયની એકાદશીને રોજ સ્વર્ગવાસ કર્યો.....સ્વર્ગસ્થ લાડી રાજ્યની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓમાંના એક હતા, અને કાઠિયાવાડના ગણ્યા ગાંડ્યા મુત્સદ્દીઓમાં સ્થાન લઈ શકે એવી શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠા ધરાવતાં હતાં. “નવ સૌરાષ્ટ્ર”

અં જ લિ

અમારા પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી સંવત ૧૯૯૭ ના અષાઢ સુદી દેવશયની એકાદશીના રોજ ગોલોકવાસી થતાં અમોને તો ભારે ખેંટ પડી છે. અમારા પિતાશ્રીએ જ્ઞાતિ, સમાજ અને ધર્મની સુંદર સેવાઓ બજાવી તેમની અબ્બેડ શક્તિ અને સેવાપરાયણતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. સિતેર વર્ષના પોતાના જીવન-કાળ દરમિયાન તેમણે જ્ઞાતિના એક અનન્ય આગેવાન તરીકે, લાડી રાજ્યની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ અને પ્રજાપ્રતિનિધિ તરીકે, સમાજના સાચા સેવક તરીકે જે આદર્શ સેવાઓ બજાવી છે તે અવિસ્મરણીય રહેશે.

અમારા પ્રન્યેનો તેઓશ્રીનો વાતસલ્યભાવ અને ઉદારતા અમાપ હતાં. અમો તેઓશ્રીના ચિર ઋણી છીએ. અમારા પિતાશ્રીનો સ્વર્ગવાસ સાંભળી તેમના સ્નેહીઓના અમારા તરફ અનેક આશ્વાસનપત્રો આવ્યાં હતાં તે સહુના અમો આભારી છીએ. આવેલ આશ્વાસન પત્રોમાંથી આ નીચે ત્રણ અંજલિ રૂપે મૂકીએ છીએ.

કટોસણ કુશળગઢ ઇત્યાદી અનેક રાજ્યોમાં દીવાનપદનો માનભર્યો હોદ્દો ભોગવનાર શ્રી અમૃતલાલ પ્રેમજીભાઈ પરમારના પત્રમાંથી :

જીવનને આંચકો લાગ્યો હોય તો તે આ ૬૦ વર્ષની ઉમરે અને પહેલી જ વાર લાગ્યો છે. મારી બાંહ તુટી ગઈ છે. પાંખ કપાઈ ગઈ છે, અને હું એકલો પડી ગયો છું. આજે મને જણાયું કે હું એકલવાયો છું.

લાઠીને હાકેમ, નાત ભતને હાકેમ, કેશરીચિંહ જેવા-તમેએ તેમની
ભહોજલાલી બહુજ ચોલામાં ચોલી બેઠ છે. પણ એ તો ખરેખર વનરાજ
હતો. એમની આજ્ઞા ઉઘાપવાનું લાઠીના પ્રભજન તો શું પણ કોઈ અમલ-
દારનું પણ બળ નહોતું. મને તો તેમણે હવે ઓશિયાળી સ્થિતિમાં લાવી
મૂક્યો છે. ભૂદયું ભૂલાતું નથી. મરહુમના આત્માને પ્રભુ શાન્તિ આપો.

રાજકોટના જાણીતા ધારાશાસ્ત્રીશ્રી ભગવાનજી અનોપચંદ
મહેતા બી. એ. એલ. એલ બી. ના પત્રમાંથી :

તમારો પત્ર વાંચી અત્યંત ખેદ. રણછોડભાઈ મારા ખાસ રનેહી, લાગણી-
વાળા ઉપયોગી હતા.

તેમની જોડ તમેને સંપૂર્ણ પડી પણ મારા જેવા રનેહીઓને પણ
ખોદ પડી.

લાઠીના ભૂતપૂર્વ દીવાનસાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીભાઈના
પત્રમાંથી.

મારા હૃદયના અંગ સ્વરૂપ રણછોડભાઈના સ્વર્ગારોહણના સમાચાર
વાંચતા દિલને આઘાત થયો છે. તે દિલ સમજી શકે ભાઈ ! એ વસ્તુ શી રીતે,
કયા સ્વરૂપમાં, શા આધારે લખી શકું ?

ખેદરહીત પ્રખીન લાહે કધુ જનત હૈ દરહી દરહી ટી

વિયોગનાં બાણો જેને વામ્યાં હોય તેજ જાણી શકે. તેઓશ્રી મારા તો
જીવર હતાં. પ્રભુ સ્વર્ગસ્થના આત્માને અખંડ શાન્તિ બક્ષો.

અમો આજે એક વર્ષે એમની સંવત્સરી સમયે ભક્તિ ભાવથી
ગદ્ગદ સ્વરે એમના રનેહીઓના સૂર સાથે ઉચ્ચારીએ છીએ કે પરમ
દયાળુ પરમાત્મા અમારા પૂ. પિતાશ્રીના પૂણ્યાત્માને ચિર શાન્તિ અપો.

દેવશયની એકાદશી }
સંવત ૧૯૯૮ }

ધૈર્યચન્દ્ર ર. બુદ્ધ
અનુભાઈ ર. બુદ્ધ

અ ગુલિનિર્દેશ

ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એક ઉડતી નજર કરતાં જ જણાઈ આવશે કે છેલ્લા એક દશકામાં કાવ્ય, નાટક, નિબંધ, નવલકથા; એ સર્વ સાહિત્ય-સ્વરૂપોમાં છેલ્લા સ્વરૂપે ઠીક ઠીક વિકાસ સાધ્યો છે. આપણા સામાન્ય વાંચકવર્ગની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય એ જાંડા અભ્યાસનો કે ગંભીર ઉપાસનાનો વિષય નથી, પરંતુ જીવનની ગડમથલથી ત્રાસી ગયેલાનું જે ધડી મનરંજન કરવાનું, કલ્પના-વિનોદ કે આનંદપ્રમોદનું સાધન માત્ર છે! એટલે કોઈપણ સાહિત્ય-પ્રકાર કરતાં સામાન્ય જનસમૂહને આ પ્રકાર વધુ માફક આવે છે! અને એથી જ કદાચ ટૂંકી વાર્તાનું સાહિત્ય અત્યારે ખૂબ ખેડાઈ રહ્યું છે. અનેક હૈનકો, સાપ્તાહિકો અને માસિકોની નવલિકા-ભૂખને સંતોષવા અત્યારે થોડાખંધ ટૂંકી વાર્તાઓ સર્જાતી જણાય છે, અને એ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ હસ્ત લેખકોથી માંડીને ઉગતા અને શિખાઉ લેખકો સુધીના મોટા વર્ગ પોતપોતાની કલ્પના કસી રહેલ છે. દર માસે ઉભરાતી આ જથ્થાખંધ નવલિકાઓમાં ચિરંજીવ તત્ત્વોવાળી અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણો ધરાવતી કલાકૃતિઓ કેટલી? એ પ્રશ્ન ખરે જ મૂંઝવી રહ્યો છે. સમયદેવના સુપડામાં એ સોવાઈ રહેલ છે અને ઘઉં ને કાંકરા જુદાં પડતાં આવે છે!

સાહિત્યનાં સર્વ સ્વરૂપોમાં ટૂંકી વાર્તાની કલા એ કદાચ વધુમાં વધુ અધરી કલા છે. કલા અને પ્રતિભાનું ધનીકરણ થાય છે ત્યારે જ તેમાંથી સાચી નવલિકા જન્મે છે. આપણા દરરોજના જીવનમાંથી કોઈ એકાદ સુંદર પ્રશ્નને સિદ્ધતરી ઉઠાવી લઈ, થોડા જ શબ્દોમાં તેને ઝળહળતા તેજ-ગોળા જેવો ખનાવવો કે કોઈ એકાદ પાત્રને માપેલી પંક્તિઓમાં કલાભરી રીતે સજીવ ખનાવી દેવું, એ સામાન્ય કલા નથી. 'જે વીજળીના ચમકારાની પેઠે એક દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતાં કરતાં સોંસરવી નીકળી જાય અને બીજી ઝાંઝી લપછપ વિના માત્ર ઈશારો કરીને સૂતેલી લાગણીઓ જગાડી વાંચનારની આસપાસ એક નવીજ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ ધડી કાઢે એ ટૂંકી વાર્તા.' એવી જ વ્યાખ્યા એ નવલિકા માટે નક્કી થઈ ચૂકી છે તે કોઈ પણ નવલિકાકારે ભૂલવા જેવી નથી.

બાઇશ્રી ધૈર્યચન્દ્ર ૨, બુદ્ધની સાહિત્ય-સેવાથી ગૂજરાત અખણ નથી જ. અત્યાર સુધીમાં એ બાઇએ સંખ્યાખંધ નવલિકાઓ, કાવ્યો અને અન્ય સંપાદનો ઇત્યાદિનાં પુરતકો આપી મહાગૂજરાતને ચરણે એમનો સાહિત્ય-અર્ધ્ય થયો છે.

નવલિકાકાર કે વિચારક કરતાં પણ શ્રી. બુદ્ધ એક કવિ તરીકે વધુ આકર્ષે છે, એમણે થોડખંધ બાલ-સાહિત્ય પણ સરજ્યું છે. બાળકોના માનીતા કવિ-ઓમાંના એ એક છે. સુશીલાદી ગઝલોથી માંડીને અંગાર ઝરતાં 'રાદીનાં ગાન' સુધીનાં એમનાં કાવ્યો એમના કવિ-હૃદયને શુદ્ધ રવરૂપમાં રજૂ કરે છે.

આજે એમની વીર નવલિકાઓનો સંગ્રહ 'સુરંગા' નામે પ્રકટ થાય છે. આ સંગ્રહમાંની પ્રત્યેક વાર્તામાં લેખકે માનવ-જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો રજૂ કર્યા છે, અને પોતાની આસપાસની દુનિયામાંથી એક એક પાત્ર ઉઠાવી તેને સજીવ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં પતિની ગમે તેવી ઘેલછાને નમાવી લેતી આયર્થહિણી સુરંગા છે, અને સમાજના પાપે પતિત બનેલી સરલા અને અનિલા પણ છે. પુત્ર માટે વલખાં મારતી રનેહલતા અને પેટ માટે દેહ વેચતી સદ્ર, વૃદ્ધ પતિ સાથે પરણવાની છટેચોક ના કહેનાર રસિકા અને ગરિબાદની તીખી આગમાં જલતી મોતી, લગ્નનાં ચોગઠાં ગાઠવતા છગનલાલો અને કેવળચંદો તેમજ લોહીનો વેપાર કરતા મોતીચંદો; માનવતા પરવારી ખેડેલા માનવ-પિશાચોના નિઃશ્ચય શિકાર બનતાં રમેશ ને અસુ, અને કાયદાની ખારીકીમાંથી આબાદ છટકી જતો રશીવદન; ટાઈપીસ્ટ મનોરમાના સૌંદર્ય પાછળ ઘેલો બનતો મધુકર, અને વહેમી પતિની સરલ પત્ની સાધના; જીવનના જંગાવાતમાં અથડાઈ કુટાઈ ગાંડી બનતી મધુરિકા અને નીચ તલાકીની ચૂસણનીતિનો ભોગ બનતો કાનો પટેલ; એમ વિવિધ પાત્રો સાથે અનેકવિધ પ્રશ્નો અને પ્રશ્નોની ગૂંથણી કરી લેખકે આ વાર્તા સંપૂર્ણ આપણી સામે ધર્યો છે. સમાજની અવ્યવસ્થા અને એકપક્ષી રચનાને પરિણામે ઉદભવતા અનેક સળગતા પ્રશ્નો લેખકે વાર્તામાં વણી લીધા છે. એમાં જોડાણવાળા (Intensive) જીવન-દર્શન કરતાં વિવિધ અને વિસ્તૃત (Extensive) જીવન-દર્શન વિશેષ છે.

જીવનના અનુભવ, અભ્યાસ, પરિશીલન અને ચિંતનમાંથી એમણે જે કાંઈ મેળવ્યું છે, તે ગુજરાતના માનસ ધડતરને, ચારિત્ર્યવિકાસને અને જીવનને કે' ઉજ્જવલ પ્રકાશથી સન્માર્જિત કરવામાં કેટલે અંશે મદદરૂપ થાય તેમ છે, તે તો એમની સાહિત્યકૃતિઓજ કહે એ વધુ ઠીક છે.

મૂળ વસ્તુથી દૂર રાખી વાંચક બાઈ-બહેનોની રસવૃત્તિ અને સહનશક્તિનું હુને આથી વધુ અપમાન કરવાની ધૃષ્ટતા નહીં કરું.

श्री २. ७५

નિવેદન

સારાએ જગતની માનવતા આજે ખૂનનાં આંસુએ રડી રહી છે. ખુનામરડી, લુપ્તમરો અને સંહારના બીષણ દાવાનળમાં સપડાઈ રહેલ જગત આજે ઝેરી ગેસથી ગૂંચળાઈ રહ્યું છે. આજની મોંઘવારી આજની બેકારી અને સહુ તરફથી શું થાશે ? શું થાશે ? એ એક જ પ્રશ્ન પડછંદા પાડી રહ્યો છે. કાગળના ચાર ચાર ગણા ભાવ વધ્યા છે, આવા સંજોગોમાં પણ આ પ્રકાશન શક્ય બને છે. તેનો યશ ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રી. કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે. સી. એસ. આદિ. સાહેબને ધટે છે. તેઓ નામદારના સુરાજ્યમાં સાહિત્યના સદ્ગ્રંથોને ઉત્તેજન આપવા માટે જે ગ્રંથોત્તેજક ફંડની યોજના છે તેનો અપૂર્વ લાભ આ પુસ્તકને મળ્યો છે તે બદલ કમિટીના માનનીય પ્રમુખ સાહેબ તથા સભ્યોનો હું આભાર માનું છું.

કલાપીની પુણ્યભૂમિ લાડીના હું પ્રજ્ઞજન છું, અને લાડીના સાહિત્યપ્રિય રાજવીશ્રી પ્રહલાદસિંહજી સાહેબનો મહારા દરેક પ્રકાશનો પ્રત્યે સદ્ભાવ છે તે બદલ હું તેઓ નામદારનો ઋણી છું.

પ્રકટ થતી વાર્તાઓ અગાઉ લોકપ્રિય સામયિકોમાં પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે. માનવજીવનમાં હરધડીએ નજરે પડતાં વિવિધ પ્રસંગોને વાર્તાઓના સ્વરૂપે રજૂ કરવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે. તે ફટલે અંશે સફળ થયો છે તે વિવેચકોની સરાણુ ઉપર નક્કી થાય તે ખરું.

મહારા પ્રત્યે લાગણી રાખનાર લેખકમિત્રો, સ્નેહીઓ, શુભેચ્છકો એ સર્વનો હું આભારી છું. મહારા શુભેચ્છક શ્રી. હરિકૃષ્ણભાઈ વ્યાસનો હું ઋણી છું. અંગુલિનિર્દેશ કરનાર જાણીતા લેખક ભાઈશ્રી મોહનલાલ દવેનો આભાર માનું છું. અને આ પ્રકાશનના પ્રુફ ઇટ્યાદી કાર્યમાં ઉપયોગી થનાર મારા સ્નેહી શ્રી. મકનજીભાઈ પરમારનો પણ હું આભારી છું.

નિહારીકા

લાડી

દ્વિતીય અંક ૨૭૫

ક

ક

ક

એક પછી એક

અનુક્રમ	વાર્તાનું નામ	પેજ
૧	સુરંગા	૮
૨	પતિતા	૧૬
૩	લગ્ન	૨૨
૪	માનવતા વિહોણા	૩૧
૫	અણધારી આફત	૩૮
૬	કાયદાની બારીકી	૪૫
૭	મનોરમા	૫૨
૮	સાધના	૫૭
૯	દુશ્મનને પ્રેમથી જીતો	૬૩
૧૦	સ્નેહલતા	૬૭
૧૧	વિયોગનું મૃત્યુ	૭૨
૧૨	અધારી દુનિયા	૮૦
૧૩	ઝાંડી	૮૯
૧૪	અનિલા	૯૮
૧૫	સર્જકમાંથી સેલ્સમેન	૧૦૪
૧૬	ખેડૂતની વેદના	૧૦૯
૧૭	ઉંદસ્તું ખોદેલ	૧૧૫
૧૮	કેના ખાતે ?	૧૨૧
૧૯	તડકા છાંયા	૧૨૭
૨૦	જીવન મેળ	૧૩૪

અનુક્રમ ૭-૮-૧૨ ની વાર્તાઓમાં માત્ર પ્લોટની અમુક અંશે છાયા જ સૂચિત છે બાકીની બધીજ વાર્તાઓ મૌલિક છે. લેખક.

ક

ક

ક

ਸੁ ਰੰ ਗਾ

સુરંગા

‘આમ જો, અમારો અંગલો.’ જાદવે પોતાના કાગળનો અંગલો છોકરાંઓને બતાવતાં અને નાચતાં નાચતાં કહ્યું.

‘અને આ અમારી રેલગાડી તમારા અંગલાને પણ ભાંગી નાંખે.’ રમુ બાકસનાં બોખાંની બનાવેલી પોતાની રેલગાડી તરફ એડીસનના આત્મસંતોષથી જોતાં બોલ્યો.

‘અને અંદાએ પત...’ જનુનો અવાજ ત્યાં જ અટકી ગયો. એનું કારણ શોધવા બાળકોએ બારણા તરફ જોયું તો એના પિતા નૌતમલાલને આવતા દીઠા.

‘આ બધું શું તોફાન મચાવ્યું છે? સાલા બેવકુફ વાંદરાઓ બહાર જમ્મએ એટલી જ વારમાં બધું વેરણુ છેરણુ.....ક્યાં ગયાં તમે?’ છોકરાઓને ધમકાવતાં છત્રી ખીંતી પર ટાંગી, ડગલો ટાપી ઉતારતાં નૌતમલાલે પોતાની પત્ની સુરંગા તરફ જોઈ કહ્યું.

છોકરાંઓ બધાં એક પછી એક ‘રપૂચક’ થઈ ગયાં. જનુ બિચારો અસ્થિર નેત્રે માતા પિતા સામે જોતો બિભો.

‘જુઓ તો ખરા, આ બધું ઓટલોને મસીદ કરી દીધું. રમુડો, બલુડો અને લલ્લુડાનાં જ કામ ! બધાં વાંદરાને અહીં ભેગા શા માટે થવા દ્યો છો ? મારી બીગ્રીક રમવાના ગંજીપા, સીગારેટ અને બાકસનાં બોખાં, બધું ધૂળધાણી કરી દીધું.’ પોતાની પત્ની સુરંગા તરફ જોઈ જનુને ઠપકા આપતા હોય તેમ નૌતમલાલ બોલ્યા.

સુરંગાનાં નેત્રામાંથી વાતસલ્ય વર્ષાતું હતું; નૌતમલાલના નેત્રામાંથી ક્રોધની જ્વાળા ભભૂકતી હતી. જનુ પોતાના અધકચરાં જ્ઞાનથી એ બે ભાવની સરખામણી કરતો હતો.

‘હજુ તો ઊગીને ઊભા થયા છે ત્યાં મોટા અંગલા બાંધતાં શીખે છે, અને રેલગાડીઓ ચલાવવા તૈયાર થાય છે. મોટાં ચતાં કાણુ જાણે શું નહિ કરે ! આવાં અટકચાળાં હવે મારે નહિ પોષાય. હું ઓફિસે જઈ કે પાછળથી વાંદરાઓ અધું વીંખી પીંખી નાખે, છતાં તમે કાંઈ ન કહો ?’ નૌતમલાલે પોતાની પત્નીને ઈપ્કા આપવા માંડ્યો.

‘હું શું કહું ? અચ્ચાં હોય તે રમે, બાલવય હંમેશાં નિર્દોષ હોય છે. એ કાંઈ થોડા સમજે છે ? છોકરાંઓ હંમેશાં એવાં જ હોય, અને જનાર્દનની રમત તો બુદ્ધિ શક્તિ ખીલે અને મગજ કેળવાય એવી મને લાગે છે.’ નરી સરળતાની મૂર્તિ સરીખડી સુરંગાના મુખમાંથી રૂપેરી ઘંટડી જેવા ઉપર પ્રમાણે શબ્દો સંભળાયા.

જનુની મા સુરંગા યુવાન છતાં પ્રૌઢાને ભુલાવે તેવા ડહાપણુવાળી તથા પતિપ્રેમી સ્ત્રી હતી. તેનું હૃદય બહુ જ કામળ હતું.

‘ત્યારે ક્યારે સમજશે ! અચ્ચાંને મરજી માફક વર્તન કરવા દેશે તો તે વધુ ને વધુ ઉચ્છ્રંખણ બનશે તેનું કંઈ ભાન છે ?’ કહી નૌતમલાલે આરામ ખુરસીમાં પડી સીગારેટ સળગાવી.

‘તમારું દિલ કાચવાતું હોય તો હવે એ છોકરાઓ રમવા નહિ આવે, પત્નું ?’ પતિપ્રેમી સુરંગાએ દૂંકમાં પતાવ્યું.

‘એ હું ક્યાં કહું છું, પરંતુ આખું દિવાનખાનું બગાડે છે.’ નૌતમલાલે સીગારેટના ધુમાડા કાઢતાં કહ્યું, બળી ગયેલી સીગારેટમાંથી થોડી રાખના તણખા ઉડ્યા.

‘પણ હવે દિવાનખાનું નહિ અગડે અને જનુ પણ એ છોકરાઓ સાથે નહિ રમે.’ મૃદુ સ્વરે બોલી સુરંગા અંદર ગઈ. પાછળ જનુ પણ માતાનો પાલવ પકડી ચાલ્યો ગયો.

* * * *

ત્યાર પછી કદી જાણે કે જનુ તેના મિત્રો સાથે દિવાનખાનામાં રમવા નથી આવતો. નૌતમલાલ ઓફિસે ગયા પછી જનુ શેરીના છોકરાઓ સાથે રમવા જાય છે. સુરંગા નૌતમલાલની ગેરહાજરીમાં જનુને બાળકો સાથે રમવાની છૂટ આપતાં અને જનુ પણ રમતો; તેનું બાળ હૃદય પિતાના હૃદય ભાવ કેમ જાણે વાચી મથું ન હોય ? સુરંગા જનુને છોકરાઓ સાથે રમવા મોકલતી અને ઘરમાં આવેલ મિઠાઈ પણ જનુના મિત્રો-છોકરાઓને સમભાગે વહેંચી આપતી. નૌતમલાલને પણ આ માટે મજબૂત થક હતો. સુરંગા એકના એક લાડીલા જનાઈન માટે, તેના લાડકોડ પૂરા કરવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરતી. આ બધી ઘટના નૌતમલાલ કેમ જાણે અદૃશ્યપણે અવલોકતો હોય તેવો તેને આભાસ થતો અને અદભૂત આંચકી અનુભવતો.

* * *

મનુષ્ય ધારે છે શું અને કુદરત કરે છે શું ? સમયને બદલાતાં વાર લાગતી નથી. સુરંગા પણ દિવસમાં ત્રણ ગતિ થાય છે. ઉદય, મધ્યાહ્ન અને અસ્ત; ત્યાં માનવીનું શું ગળું ?

હેતાળ પતિપરાયણા સુરંગા જાણે કે એકાએક માંદગીને બિજાને પટકારી. અસ્ત થતા સૂર્ય જેવી સ્થિતિ નૌતમલાલની થઈ પડી. એના ઉપર એકાએક આક્રમણ પહોંચી પડ્યો.

જનુની કાળજી માટે સુરંગા ઓછી ઓછી થઈ જતી. જનુ બાળકો સાથે નિર્દોષ રમત રમે તે પણ પોતાના પતિને ન ગમે એ

વિચારે તેનું હૃદય અકથ્ય વેદના અનુભવતું. એકાએક સુરંગા માંદગીને ખીજાને પટકાષ પડી.

સુરંગા તાવના જોરમાં યકવા લાગી. 'બેટા જનુ, ઓહ મારો જનુ, હું જાઉં છું...તારું શું થશે' એ પ્રશ્નો સાથે જ તેના નેત્રો માંથી ગંગા યમુનાનો પ્રવાહ વહેવો શરૂ થયો. બિજાનું બીતું થયું.

'તને શું થાય છે ! જનુની શીકર શા માટે ? શું જનુ મને વહાલો નથી ? મારો પુત્ર નથી ? માયું દુઃખે છે ? ડોક્ટરને બોલાવું !' નૌતમલાલે એક સામટા અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના ઉત્તરમાં આંખના ડોળા ફાડી સુરંગા બોલી: 'જનુ તમારું શું યગાડે છે ?'

બિચારો જનુ-નિર્દોષ જનુ હૃદયફાટ કદપાંત કરવા લાગ્યો. એ મૃત્યુ દૃષ્યથી નૌતમલાલનું હૃદય દગ્ધતા અનુભવી રહ્યું. ટેલાફિનથી તુરત ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા.

અનેક દવાઓ અને ડોક્ટરોની દોડધામને અંતે પણ સુરંગાની હાલત સુધરી નહિ.

નૌતમલાલની આશા વેલ કરમાણી. હૃદયની ચંદ્રિકા છુઝાઈ ગઈ. તેનું હૃદય ભાંગી પડ્યું. સુરંગા પરલોકવાસી થઈ. એ જાણી નૌતમલાલના આશા મિનારા દિવાનખાનામાં રમતાં બાળકોનાં ગંભીરતાનાં અંગલા જેમ પડી ગયા. આલ જાણે તેના માથે તુટી પડ્યું હોય, એવી વેદના અનુભવતા દુઃખી હૃદયે તેની આંખોમાં અંધારા આવવા લાગ્યા. જાણે પૃથ્વીની ઊંડી ગર્તમાં સમાઈ જવાની તૈયારી ન થતી હોય તેમ એને થવા લાગ્યું.

બિચારો જનુનું તો કદપવક્ષ સુકાઈ ગયું. સર્પનો મણી જવાથી એ જેવો વિદૂષણ બની જાય તેવો વિદૂષણ થતો જનુ નૌતમલાલની નજરમાં દેખાયો, તેની નિર્દોષ મૂર્તિ વધુ કરુણ લાગવા માંડી. નૌતમલાલને એ દૃષ્ય વધુ ભયંકર લાગ્યું.

સુરંગાનો દેહ સ્મશાન ભૂમિમાં લાવવામાં આવ્યો તેનો આત્મા તો અનંતતાના કિનારે પહોંચી ગયો હતો. સ્મશાન ભૂમિનો દેખાવ નૌતમલાલને ભયંકર લાગ્યો. પ્રાણુથી પણ વહાલી પત્ની 'રણુમાં જાણે મીઠી વીરડી જેવી'—જીવનનો આધાર ચાલી જતાં તેની સાથના પ્રેમ મસ્તીભર્યા પ્રસંગો સાંભરી આવતાં દુઃખી થઇને માથું પછાડવા લાગ્યો.

પત્નીની અળતી કાયા તથા તેની ખાખ જોઇ નૌતમલાલને જાણે કે રૂંવાંડે રૂંવાંડે કાતિલ વીંછીએના ડંખ લાગતા હોય એવી વ્યાધિ થવા લાગી.

ચિંતા, વ્યગ્રતા અને ઉદાસીનતાથી ભરેલો એ ઘેર આવ્યો. સુરંગાની જ પ્રતિમા રૂપ જનુનું નિર્દોષ મુખ જોતાં એ રડી પડ્યો. તેનો કદપાંત જોઇને દિવાનખાનાના પથ્થરે પથ્થર પણ રડતા હોય તેવી ગમગીની પ્રસરી.

જનુનું નિર્દોષ મુખ જોલતું હતું. 'આપુજી, માલી બા કાં ? આપુજી, એં એં એં...'અને એ શબ્દો સાંભળતાં તો તેના હૃદયનાં ચૂરા થવા લાગ્યા.

હવે તેનું એક જ ધ્યેય રહ્યું. 'જનુ કેમ રાજી રહે અને એને રાજી રાખવા માટે તે અનહદ પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. હંમેશા આવતાં માસિકો અને સામાહિકોના અંકના ફોટાઓ જોઈ તેનું દિલ રંજન થશે એ આશાએ બતાવતા પરંતુ એ ચિત્રો જોઇને જનુ કહેતો:

'આમાં માલી બા બેઠી છે પન બોલે છે કાં ? આપુજી કા'ને બા બોલે.' એવા એવા કશું શબ્દો સાંભળતા નૌતમલાલ વધુ દુઃખી થતો.

જનાર્દનની કરુણ મૂર્તિ જોઇ તેને રાજી રાખવા માટે વિકટમાં વિકટ કાર્ય હોય તો પણ કરવા તે તૈયાર રહેતા. એક વખત જનુને તેણે કહ્યું.

‘બેટા તને શેરીના છોકરા સાથે રમવું ગમે? લક્ષુ, બક્ષુ અને રમુ બધાને ખોલાવીશું.’

‘પન પાછા તમે ઢખશો, માલી બા કેટી કે ટેની સાથે લમીશ માં’ બાળકાનું નામ સાંભળતા પ્રદુક્ષિત થયેલા વદન પર પિતાની બીકે ફેલાયેલી કાલિમાની છાંટ સહિત જનુ બોલ્યો.

એ શબ્દો સાંભળતાં નૌતમલાલે જોરથી ચીસ નાખી. ‘વહાલી સુરંગા, દેવી સુરંગા મને માફ કર.....’ તેનો અવાજ ફાટી ગયો. અને હાથ લાંબા થતાં એ ‘છઝીચેર’ પરથી નીચે ગળડી પડ્યા.

* * *

અવાજ સાંભળી સુરંગા આવી જુએ તો નૌતમલાલ ખુરશી નીચે પડેલા હતા,

કોમળ હાથ વડે તેણે બેઠા કર્યા. ભાનમાં આવતાં આંખો ચોળતાં અને સ્વસ્થ થતાં નૌતમલાલ જુએ છે તો ખરેખર પોતાની પત્ની સેવા સુશ્રૂષા કરી રહી છે.

આ શું બની મયું? પોતે ક્યાં છે? મારી પત્ની મૃત્યુ પામી અને અહીં ક્યાંથી?

છોકરાઓને આવવાની નૌતમલાલે બંધી કરી, સુરંગા તરફ ગુસ્સે થયા પછી સુરંગા અને જનુ સાથે અંદર ગયા. પછી પોતે ‘આમંચેર’ પર બેઠા અને વિચારવંત દશામાં નિદ્રા આવી અને તેમાં આ શું બધું ય સ્વપ્ન જ હતું? તે કાંઈ સમજી શક્યો નહિ.

‘કેમ શું થયું? આટલા બધા ગભરાયા છો શા માટે? શું કાંઈ ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યું હતું?’ સુરંગાએ પોતાના પતિને વાંસે હાથ પસવારી સ્નેહભાવે પૂછ્યું.

રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યોદય થતાં મન જેવું પ્રદુક્ષિત બને તેવા આનંદથી નૌતમલાલે કહ્યું ‘વહાલી, વહાલી, મને માફ કર, જનુને

હકી હવે હું બાળકા સાથે રમવા ના નહિ કરું, અને ભલે મારું બધું દિવાનખાનું વિખી નાખે છતાં હું ગુરસે નહિ થાઉં. મને માફ કર.’

આ શું પરિવર્તન ! સુરંગાના હૃદયમાં પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો. હર્ષના મોજા ઉછળ્યા, ઉલ્લાસની ઊર્મિ ઊછળી અને તેમાં ભીંજાઈને એ પ્રશ્ન ઓગળી ગયો.

નૌતમલાલનો ડર ગયો છતાં તેનું હૃદય ઊંડે ઊંડે પુકારી ઊઠ્યું કે, ‘જો આવું ખરેખર બન્યું હોય તો ?’ તો જરૂર પોતે માથાં પછાડી પછાડીને મરે. પશ્ચાતાપના અગ્નિમાં ખાખ થાય.

પશ્ચાતાપનાં આંસુ તેની આંખમાંથી ખર્ચાં. સુરંગાના નેત્રો પણ પાણીથી ભરાયાં. અને નૌતમલાલના સ્વપ્નની વાસ્તવિકતાનો અનુભવ દુઃશ્મનને પણ ન થાય એમ તે દંપતીએ ધમ્મજ્યું.

બિચારો જનુ એ તારામૈત્રકમાં અને વાતમાં કંઈ ન સમજ્યો પણ એ એટલું તો અવશ્ય સમજ્યો હતો કે હવે દિવાનખાનામાં મારા લંગોટીઆ ભાઈબંધો સાથે રમવાની બાપુજીએ છૂટ આપી છે.

નૌતમલાલ ને સુરંગામાં સાત્વીક પ્રેમ હતો. સુરંગા વિષેના અનિષ્ઠ સ્વપ્ને નૌતમલાલમાં પરિવર્તન આવ્યું, ને પિતાના એ પરિવર્તને જનુ તો જાણે જગ જીતી ગયો હોય તેમ કિલકિલાટ કરતો તેના ટચૂકડા દોરતોને તેડવા દોડ્યો. નૌતમલાલ ને સુરંગા પ્રેમ દષ્ટિએ એ દોડ્યા જતા બાળને તાકી રહ્યા. જનુ દેખાતો બંધ થયો એટલે નૌતમલાલ સુરંગાને પ્રેમથી ટપલી મારતા બોલ્યા : ‘સર, અંતે તું જ જીતી.’

‘જીત તો અંતે અમારી જ થવાની સમજ્યા !’ કહેતા સામી ટપલી મારી સુરંગા સરકી ગઈ.

પતિતા

સમાજ એને સડેલ લતો કહી વૃણાથી નાક ચડાવતો. છતાં રાત્રીનો અંધાર પછેડો જગતપર પથરાતો ત્યારે નાક ચડાવનારાઓ- માંથી કેટલાય એ અંધાર પછેડાની ઓથ લઇ ત્યાં આવતા.

રંગરાગની મિજબસો જમાવી એ નર્તકિઓ ને સદાસૌભાગ્ય વનીઓનો સ્નેહ સંપાદન કરવા મરી શીટતા. સવાર પડતાં પાછા સજ્જનો બની પેલા લતા ઉપર વૃણા વર્ષાવવા લાગી જતા.

એવો એ લતો હતો. તેમાંનાં એક મકાનનાં એક સુગોબીત રૂમમાં આકર્ષક ફરનીયર ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. સોફા શું કે કુખાટ શું ! આર્મચેર શું કે ઝુલા શું ! આંખને આનંદ આપે તેવા રંગથી રંગવામાં આવ્યા હતાં. ચારે દિવાલો પરના ચિત્રો તો જાણે વિલાસમય હતાં અને એમાંએ મોટા એનલાજર્ડ ચિત્રો હતાં તે કળામય પણ માદક બનાવે તેવા હતાં; જરાયે દંભ વગર કહીએ તો કળાનું ખૂત કગતા; કળાને નામે પિશાચલીલા બતાવતાં વિલાસી ચિત્રો, તેમાંયે મદભર માનુનીનું ચિત્ર યુવાન હૃદયને ભ્રામવી મૂકે એવું હતું. ‘ નવોદા ’ ‘ અભિસારિકા ’ ‘ પ્રણય પાંખડી ’ છત્વાદી ચિત્રો પણ કળાનાં નામે વિલાસની મૂર્તિઓ સમા હતાં. એ સિવાય એ રૂમમાં શીલ્પની નમ્ર મૂર્તિઓ પણ એટલી જ ઉન્માદક હતી.

ઊંચી જાતની અગરબત્તીની સુવાસ, ફણાવર પોટમાં મૂકવામાં આવેલ સુગંધિત પુષ્પો અને કેવડાનાં ડોડા મગજને તર કરતા હતા.

રૂમની એક બાજુ ગોઠવેલ ગાદી તકિયાની બેઠક પર એક સુંદર નવયૌવના આકર્ષક વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈને બેઠેલ હતી; તેની પાસેનાં રૂપાના મેજ પાસે પાનદાની, થૂંકદાની અને દિલરૂપા પડ્યાં હતાં.

સ્ત્રીની આંખોનો ચળકાટ એટલો તેજસ્વી હતો, કે, ભલભલા પુરુષોને તાબેદાર બનાવવાની તેમાં તાકાત હતી. તેના એકે એક અંગનું લાવણ્ય અદ્ભૂત મસ્તી ભર્યું હતું. એ રૂપને ટાપટીપથી તેણે વધુ આકર્ષક બનાવી દીધું હતું.

સુંદરીએ દિલરૂપા હાથમાં લીધી અને તેનાં તારનાં જાણુજાણુટથી આખો રૂમ ગાજી રહ્યો. દિલરૂપાનાં તારનાં જાણુકાર સાથેજ એક બાજુ અંદર આવી અને કહેવા લાગી. ‘આજ સાહેબ મોટર આવી છે.’

નવયૌવનાએ તે બાજુ સામે મીટ માંડી કહ્યું, ‘શેઠને અંદર તેડી લાવ.’

વીજળી વેગે એ બાજુ બહાર ચાલી ગઈ. સુંદરીએ પોતાના વસ્ત્રો જરા ઠીક કર્યા, થોડીવારમાંજ ચાર યુવાનોએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો, અને ગાદી તકિયાની બંને બાજુ ગોઠવેલા સોફા પર બેઠા.

‘ગુલશન. આજ કેાઠ અજબ ગાન ગાવાનું છે; કારણ કે મારા રનેહીએ આગ્યા છે.’ શેઠે કહ્યું.

પ્રાણવલ્લભદાસ શેઠ મુંબઈના ધનાઢ્ય હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમની ચાર-પાંચ પેઢીઓથી શ્રીમંતાઈ ચાલી આવતી હતી. શેઠના ચાર તો માળા હતા. ધરે સાલ્યખીનો પાર નહોતો.

‘મહેમાનો ક્યાં રહે છે!’ ગુલશને સવાલ કર્યો અને તેની તેજસ્વી આંખ આવેલ ત્રણ મહેમાનો પૈકી એક યુવાન તરફ તિક્ષ્ણપણે ચોંટી.

‘કાઠિયાવાડના છે’ શેઠે કહ્યું.

ગુલશને વધુ પુછપરછ નહિ કરતાં દિલ્હિયા બળવતું શરુ કર્યું. તારના ઝલ્લઝલાટ સાથે યુવાનોનાં હૈયામાં ઝલ્લકાર જાગ્યો. વિલાસી ચિત્રો, સુગંધીત સુવાસ, માદક સૌંદર્ય એમ ત્રણે દિલ્લ ઉશ્કેરતી ચીજોથી કોનું દિલ હાથ રહે?

‘ગુલશન’નાં ગળામાંથી કોષ્ટ અજબ સંગીત ઝરવા લાગ્યું અને દિલ્હિયાનાં તારની મીલાવટથી સંગીતનો સુમેળ જાગ્યો.

મેરા દિલકા દર્દ કોન પીછાને !

મેરા.....દિ.....લ.....કા.....દર્દ કોન પીછાને !

ગુલશનનાં શબ્દે શબ્દે અજબ માધુર્ય ઝરતું. સાથેસાથ સંગીત-મય વાતાવરણમાં કંચળતા પથરાઇ ગઇ. કોષ્ટ અજબ આકર્ષણ સાંભળનાર પર અસર પેદા કરવા લાગ્યું. ગુલશનના મુખ પરની રેખાઓ તેના શબ્દે શબ્દે અવલુંનિય અકથ્ય વેદના વ્યક્ત કરવા લાગી. સાંભળનારનાં હૃદય પર અદ્ભૂત પ્રભુત્વ મેળવતું એ સંગીત પલ્ટા પર પલ્ટા લેવા લાગ્યું. દિલ્હિયા સાથે ગાન આગળ વધ્યું.

દર્દીકી ગત દર્દી હી જાને, મેરા દિલકા દર્દ કોન પીછાને ?

આત્માનાં ઉડાણમાંથી જન્મેલું સંગીત દરેકને પિગળાવી દે છે. ગુલશન આજ સંગીત સાથે ઐક્ય અનુભવી રહી હતી. ધડી-ભર તે જગતનું તો શું, પણ પોતાની આસપાસનું પણ જાન ભુલી ગઇ હતી. લોકો તેને પતિતા કે ગાયીકા, ગમે તે કહેતા; પણ તે સંજોગ-વશાત્ આ કાર્યમાં પ્રેરાઇ હોય એવું તેના મુખ પરની રેખા જોઈ, આવેલ પૈકીનો એક યુવાન માનવા લાગ્યો.

તનનો પ્રેમ એ પ્રેમ નથી, પણ મોહ છે. જગતનો મોહ એ મોહને વધુ વિનાશી બનાવે, પરંતુ આત્માનો પ્રેમ એજ માણસને

ખરી મુક્તિ અપાવી શકે છે, એવા પ્રેમની ઉપાસના વડેજ સાચો વિજય મેળવી શકાય છે.

યુવાન વિચારવા લાગ્યોઃ ઝેરીલો સમાજ કંઈક ખીચારીઓની પાંખ તોડી જીવન છિન્ન બીન્ન કરી નાખે છે. શું વેશ્યાઓનો વરસાદ આકાશમાંથી વરસે છે ? દરગીજ નહિ. સમાજ પોતાની માતા, દીકરી, બહેન યાને પત્નીનેજ પતિતા બનાવે છે. ગુલશનનાં સંગીતે તેના હૃદય પર અજબ આકર્ષણ કયું.

ગત અટક્યું. પ્રાણવલ્લભદાસ વિગેરે બિઠ્યા, એ યુવાન બેસી રહ્યો. શેઠે પૂછ્યું, ‘કેમ ચાલે !’ યુવાને કહ્યું, ‘થોડીવાર પછી આવીશ. હૃદયની એક મૂંઝવણનો મારે ઉદ્ધવ શોધવો છે.’

માર્મોંક હાસ્ય હસતા ત્રણે જણા પસાર થયાઃ યુવાન બેસી રહ્યો.

ગુલશન એક નજરે તેની સામે જોઈ રહી. યુવાન એ ગુલશનને પીછાની ગયો હતો, તેનું હૃદય રડી રહ્યું હતું.

‘ભાઈ તમે કેમ બેસી રહ્યા ?’ ગુલશનના શબ્દમાં ભૂતકાળનો કેઈ સંબંધ સંકળાએલો હતો. એ શબ્દો તેને ખૂબ પરિચિત હતા.

‘સરલા ભાભી, તમારી આ દશા ?’ એ યુવાન વધુ ન બોલી શક્યો.

ગુલશન ચમકી, કાતીલ નગરે તે યુવાન તરફ જોઈ રહી, અને તેના ગત જીવન પર તેણે એક જ પળમાં સરી જતાં સીનેમાસ્ક્રીનના દૃશ્યો માફક પલકમાં વિચાર કરી લીધો.

‘સુધાકરભાઈ, હું જ સરલા ! નહિ, નહિ, ગુલશન કહો, હવે એ જ કહો ! કારણ કે હવે તો આ મારો નવો જન્મ છે. ઓહ ! જીવતા દોઝખમાં સપડાયેલી એક અબળાને સમાજ શું ? ભાઈ શું ? દીયર શું ? કુટુંબ શું ? એ બધાને એ વખતે મારી પરવાહ નહોતી.

તો મારે શું ? ચલો નીકલો અખી યહાંસે.’ ગુલશન પાગલ બની મોટા સૂરે ચીસ પાડી ઊઠી. એ ચીસમાં દદ્દ પીડિત આત્માનો ભયંકર વમળાટ હતો. જુગ જુગથી હિંદુ સ્ત્રીઓ તરફ નિષ્ક્રિય રહેલ સમાજ પર એ ચીસ એક વધારે ભયંકર ભરડો લેતી હતી. તેની ચીસ સાંભળી નોકરડી દોડતી અંદર આવી. સુધાકર ગુલશનનાં પગ પકડી રડવાં લાગ્યો. ગુલશનની આંખમાંથી સમાજને ખાખ કરવા અંગાર જેવા આંસુ સરવા લાગ્યા. આ દ્રશ્ય જોઇ નોકરડી મૂક બની ઊભી રહી. તેને શું કરવું તે ન સૂજ્યું.

સુધાકર બોલી ઊઠ્યો ‘ભાભી, દયા, માશી. તમે દેવી છોઃ ઝેરીલા સમાજના ભોગ બની આ દશામાં સખડતા પતિતા નહિ પતિત પાવન છો. તમને જોઇ મારું હૃદય ચીરાઇ છે. જ્યારે તમને દુઃખ હેતા કુટુંબીઓને જોઇ મને ન સમજણ પડતી. એ સમસ્ત ભૂતકાળ સાંભરતાં મારે રૂંવે રૂંવે આગ સળગી છે. તમે બેગુનાહ હતાં કુટુંબ આપ્પાનો દિવસ અને રાત ઢસરડો કરતા અને દુકડા રોટી માટે તમે જીવન ધસી રહ્યાં હતાં. છતાં એ હીચકારાઓએ તમારી પર તમારો રોટલો ભારે પડવાથી ખોટું તર્કટ રચી હેરાન કર્યાં; અને જ્યારે ધર-માંથી તમને ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે એ જલ્લાદો જેવા જીગરને જોઇને મને બહુ જ દુઃખ થયું હતું. પણ જો હું તમારો પક્ષ ખેંચું તો મારી પણ એ જ દશા હતી. પણ હું શા માટે એ પાપીઓથી ડર્યો ? અને એથી વધુ દુઃખ તો મેં સાંભળ્યું કે, તમારા માતા પિતાએ પણ તમને સ્થાન ન આપ્યું ત્યારે મને થયું. દેવી, એ ભુલી જવ, મને માફ કરો ! આજથી એ સમાજની મને પરવાલ નથી ! મારી માતા તુલ્ય ભાભીને ગાયન ગાઇને નિર્વાલ કરવો પડે છે. આ નજરે જાયેલ દ્રશ્યથી હું સળગી ઊઠું છું’ સુધાકર દદ્દે ભર્યા સૂરે બોલ્યો.

ગુલશન હવે કહો કે સરલાએ શું કરવું ? તે વિચારી રહી.
સુધાકર ગુન્હેગાર માફક જોઈ રહ્યો.

કોઈ જીવંત માનવી પર કરવત મૂકે ત્યારે કેવી વેદના પ્રગટે ?
એવી વેદના ગત જીવનનાં સ્મરણો થતાં ગુલશનનાં મુખ પર તરી
આવી. તેણે એક જ ક્ષણ મૂખ ઊંચું કર્યું અને બીજી જ ક્ષણે
'ઓહ !' કહી નીચે ઢાળી દીધું.

સમાજની શયતાનિયતનો ભોગ બનતા હજારો માનવીઓમાંનાં
આ બેને જોતી નોકરડી પણ હજી અવાક ને અચલ ઊભી છે.

વાતાવરણમાં હજી પણ પેલી 'આહ'માંથી પડખા પાડતું હોય,
તેવું સંગીત શું જ છે.

મેરા દીલકા ફર કોન પીછાને ?

લગ્ન

‘મારા દાદાની લાજ હોય ? ખરૂં દાદાજી ? કેમ બોલતા નથી ?’

x x x x

ઉપરનાં શબ્દો લગ્ન મંડપમાં એક વૃદ્ધની સાથે પરણતી ચૈદ્ર વર્ષની બાળાએ ઉચ્ચાર્યા.

જગનલાલ શેઠના પત્ની મૃત્યુ પામ્યાને હજી એક માસ પણ નહોતો થયો ત્યાં તો કહેવાતા સગા સંબંધીએ આવી તેના લગ્નની વાત ઉચ્ચારી.

જવાબમાં જગનલાલે કહ્યું ‘આવી ૬૦ વર્ષની વયે લગ્ન કરી ફજેતીને ફાળકે નથી ચઢવું.’

‘તેમાં ફજેતી શાની ? ખબર પડશે. હજી વાર છે. સો વર્ષની માનવીની આયુષ્ય ગણાય તેમાં તો હજી ૬૦ ગયા બાકી રહ્યા ૪૦. કદાચ પુરી જીંદગી જીવ્યા તો બાકીની જીંદગીમાં કેવા હાલ થાય છે તે જણાશે.’ વૃજ્ઞરાયે શીલસુકી વાપરતા કહ્યું.

‘પણ દીકરાની વહુ છે ને ? રાંધી ખવડાવશે. અને આપણે તો હવે પ્રભુ ભજનમાં જીંદગી ગુજારશું’ જગનલાલ હસતા હસતા બોલ્યા.

‘વાહ, વાહ, ત્યારે તો ભક્ત થઈ સાધુની જમાતમાં લગો. શું પૈસામાં લાલચાઈ મૂકવી છે !’ જ્ઞાતીમાં લગ્નના યોગદા બેસાડનારા દલીયંદ શેઠ બોલ્યા.

‘આપણુ સંસારીને કાંઈ ભગવા થોડા શોભે ?’ છગનલાલ કાંઈક લોભાતા સુરે બોલ્યા. એ ભાવ દલીચંદને કળતા વાર લાગી નહિ.

બીજા સગાઓ ઘર તરફ વિદાય થયા. દલીચંદ કામનું બાનું કાઢી બેસી રહ્યો.

‘અમે કહીએ તેમ કરવું છે કે નહિ ? સંસારમાં ખરું સુખ મેળવવું હોય તો ઘડી બેઘડી વિસામો લેવાનું રથાન તો સ્ત્રી છે. બૂલી ન જતા, તમારાથી મોટા મોટા પરણ્યાના દાખલા આપણી શાંતિમાં બન્યા છે.’ દલીચંદે લાગ જોઈ પાસો ફેંક્યો.

‘પરંતુ હવે આ ઘોળાને આપે કોણ ?’ છગનલાલે કહ્યું,

‘જો હોય દામ તો સરે સઘળું કામ ! એ કહેણી કેમ બુલી જાય છે ?’

‘પરંતુ છોકરો સહમત થશે કે કેમ ? એ શંકા છે !’ છગનલાલને તેના યુવાન પુત્રની ધાસ્તી લાગી.

‘એમાં પુત્રને શું ખબર પડે ? લાખ રૂપિયા છે તેમાં શું લાલચાઈ મૂકવી છે ? હા પાડોને. પછી જુઓ મારો રંગ.’ દલીચંદ શેઠ બાળ હાથમાંથી જતા, હિંમત આપતા બોલ્યા.

છેવટ વૃદ્ધવયનો ડોસો યૌવનવંત બાળા સાથે આનંદ માણવાના ફોડમાં અંધ બન્યો. એક પગ ચિતામાં છે તે ભુલ્યો. ઘડપણ એટલે મૃત્યુનો કિનારો એ ન સમજ્યો. દીકરો તેને ઘેર દીકરો છતાં લગ્ન કરવા લલચાયા.

મનુષ્ય વિષય પાછળ જ્યારે મસ્ત બને છે ત્યારે તેનું મનુષ્યત્વ વિસરી અમાનુષી કૃત્ય કરવા તદ્રુપ બને છે. એ હિચકારા કૃત્ય કરવામાં જરાપણ શરમ માનતો નથી. નિર્લજ્જ બની પાશ્વરી કૃત્ય કરવા ઉત્કેરાય છે.

(૨)

‘આવો, આવો, દલીયંદ શેઠ.’ હીરાચંદ શેઠ આવકાર આપતા ચાકજો નાખી બોલ્યા.

‘રસીકા પાણીનો લોટા લાવ.’ રસીકા તેની ચૈદ વર્ષની યૌવનવંતી બાળા હતી; રસીકા લોટા મુકી ચાલી ગઈ. તે સૌંદર્યવાન રમતિયાળ રમણી હતી.

‘કેમ આવવું થયું છે શેઠ ? ફરમાવો જે હોય તે.’ હીરાચંદ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

‘આવ્યો તો છું પણ જે વેણ રાખે તો,’ દલીયંદ વાતમાં મોણ નાખતા બોલ્યો.

‘પણ શું છે તે જણાવો તો ખબર પડે.’ આજ તક આવી છે ધારી હીરાચંદ બોલ્યો.’

‘આ હગનલાલ શેઠને માટે.....અચકાતી જામે હીરાચંદના કાન પાસે મોઢું લઈ જઈ દલીયંદ કંઈ બોલ્યા.

‘અરે બોલો મા, બોલો મા શેઠ ! ક્યાં એ ધરડો ધુવડ અને ક્યાં મારી કુમળી કળી જેવી બાલીકા.’ હીરાચંદ ગુસ્સાથી બોલ્યા.

‘એ તો હજી આઘેડ કહેવાય એથી પણ મોટા આપણી નાતમાં પરણ્યાના દાખલા ક્યાં ઓછા છે ! હું તો કહું છું વાંધો નથી, પછી ધણીની મરજી.’ નાનો નયવતો બે હાથની એકટીંગ કરી દસ હજારનું સુવન આપ્યું.

હીરાચંદ આ જીંદગી નહિ પણ સાત જીંદગી ગુલામી કરીને મરી જાય તો પણ ૨૦ રૂપિયાની નોકરીમાં દસ હજારનો માલદાર ન બને. દસ હજારનો ખ્યાલ આવતા તો તે અવનવા હવાઈ મહેલ બાંધવા લાગ્યો. એ મહેલના પાયામાં પોતાની પુત્રીના પ્રાણ હોમાય

છે તેની કદવના પણ નહોતી. તેની આંખે તે નવા નવા દૃશ્ય જોવા લાગ્યો. ઘડીમાં પોતાની સ્ત્રીના ચીંથરા જેવા લૂગડાને અદલે સૌંદર્ય-વતી નવા વસ્ત્રાલુષણમાં સજ થયેલ નીરખી-પોતાના બાડાનાં મકાનને અદલે નવી મેડી પોતાની માલિકીની દેખી અને દુકાન વેપાર અને એવા તો ફેટલાય મનસૂઆ એક પછી એક પસાર થઈ ગયા. તેનો જીવ લલચાઈ ગયો. હર્ષને હીંચોળે તે ઝુલવા લાગ્યો.

ઘણી માથાઝીકને અંતે ૧૫ હજારથી ઊગનલાલ શેઠનું વેસવાળ દલીયદે રસીકા સાથે નક્કી કર્યું.

પિતા કસાઈ અન્યો. જે પુત્રીનું લાલન પાલન કર્યું, તે પુત્રીનું વેચાણ કર્યું. આથી હિણું કૃત્ય જગતમાં કર્યું ગણાય ?

કસાઈ જેમ અકરાના વધ અગાઉ તેને ખોરાક આપી ખુશી કરે છે તે પછી હલાલ કરે છે તેથી પણ અદતર પુત્રી વેચાણ ! હલાલ થયેલ અકરો તો તુરત જ જીવનમાં શાંતિ પામે છે. પણ સોયની અણી ઘોંચી ઘોંચી જીવ લેવો તે ફેટલું બયંકર છે ! તેમ કાયમ રીઆવવા કુમળી કળીને છેદવા વ્રદ સાથે પરણાવવા લલચાઓ.

લોહીનો વેપાર ખેલવા રંક આળાનો ભવ અગાડવા-તેને મૃત્યુના ડાચામાં ધકેલવા તદ્દુપ અનનાર આવા પિતાને સત કોટી ધિક્કાર હજો.

(૩)

રસીકાએ ઇંગ્લીશ પાંચ એપડીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ફરજિયાત કેળવણીને અંગે તે શિક્ષણ લેવા પામી હતી. તેનો પ્રેમ નાની વયથીજ પાડોશમાં વસતા અને હાલ સાથે ભણતા યુવક મનહર સાથે લાગ્યો હતો, તેના જીવ એકજ હતા ફક્ત એ અન્નેનાં ખોળિયાંજ જુદા હતા.

તેઓ બંને લક્ષ ગ્રંથીથી જોડાવાના એકરાર તો કયારના કરી ચુક્યા હતા.

મનહર વીસ વર્ષનો સુદૃઢ બાંધાનો નવયુગનો સ્વાશ્રયી આદર્શ યુવક હતો. તે આ વાત સાંભળતાં જ કંપી બિઠ્યો, અને બનતે પ્રયત્ને તે લગ્ન અટકાવવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

તે તુરતજ રસીકાને મળ્યો, કંઈ સંતલસ કરી તે તેનાથી જુદો પડ્યો.

રસીકા નીડર હતી. તેની માતા આ વેવિશાળ થયું તેથી વિરુદ્ધ હતી, પરંતુ હિંદુ સંસારમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું વધારે ચાલતું કવચીત જ જોવામાં આવે છે.

રસીકા મનહરને ખરા જીગરથી ચાહતી હતી. તેનો પ્રેમ કળસ તેના પર પૂર્ણપણે ઢોળાયો હતો. આ વૃદ્ધ લગ્ન સામે સામાજિક બંડ જગાવવાને તદ્દ્રુપ બની. તે બળવાખોર બની અને બંડ જગાવવાની મનોમ્થા પૂર્ણ કરવાની રાહ જોવા લાગી. રસીકા હિંમતવાન હતી. આજની કેટલીએ બિચારી ગાય બની રીઆય છે તેવી એ બાળા નહોતી. એ સિંહણ હતી. હિંદુ સંસારમાં રસીકા જેવી સિંહણ થવા ઇચ્છા ધરે તોજ હિંદુ સંસાર તેને નમતું આપે છે. નહિતર સમાજ તેની દરકાર પણ કરતી નથી. અને તેથી અસંખ્ય ખીલતા કુસુમો રંગદોળાઇ નાશ પામે છે.

અત્યારની માયકાંગલી જેવી એ બાળા નહોતી. એ લગ્ન સામે બંડ જગાવવા તૈયાર થઇ. બંડખોર બનવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા પુરી થવાની રાહ જોવા લાગી. ટ્રાંક વખતમાં જ તેના લગ્ન પણ થવાનાં હતાં.

હીરાચંદને એકની એક પુત્રી હોવાથી તેને પુર્ણલાડમાં ઉછેરી હતી. પહેલેથી જ એ છુટ પામેલ હોવાથી આવું કળેડું અટકાવવા પ્રવૃત્ત બની હતી. હીરાચંદે એકની એક પુત્રીનું વેચાણ કર્યું એ

ઉપરથી પૈસા માટે મનુષ્યો ફેટલું નીચ કૃત્ય કરવા ઉન્મત અને છે તે જોઈ શકાય છે.

શું પુત્રીનું સત્યાનાશ કાઢનારા પિતાનો સદંતર નાશ થશે તે દિવસે જ આપણો સમાજ આદર્શ બનશે ?

વહાલા વાંચક હવે એ લગ્નમાં શું અને છે ને કેવી રીતે અંડ-ખોર અને છે તે અવલોકવા અને છગનલાલ શેઠના વરધોડામાં હરવા ફરવા મારી પાછળ ચાલ્યો આવ.

(૪)

છગનલાલ શેઠ બની ઠનીને પોતે યુવાન હોય તેવું ધડીબર માનવા લાગ્યા, ઘોડા પર ચડ્યા. વૃદ્ધત્વ છુપાવવા તેને અવનવા ધર્તીંગ કરવા પડેલા. ગાલ ખેસી જવાથી ડાચું વિકૃત લાગતું હતું. તે ગાલ ઉપસાવવા ગલોડામાં નાગરવેલના પાનના ફૂયા ભર્યા હતા. સફેદ વાળ છુપાવવાને માટે કલપ લગાડી મૂછો રંગવામાં આવી હતી. અવનવા વસ્ત્રો આભુષણો પહેરી હાર કલગી ફૂલતોરા લટકાવી મુખ પર હાસ્ય ચમકાવવાનો અખતરો કરતા હતા. અતર લગાવી આસપાસનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચી ઉત્સાહ અનુભવતા હતા.

દલીચંદના મુખ પર હાસ્ય છવાઈ ગયું હતું તેને મહેનતના બદલામાં સારી હકસાર્ધ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પાનના ખીડા વરધોડામાં આવેલા સાજન માજનને વેચતો હતો.

પરંતુ જેવા જેવો એક ખીજો તમાસો બન્યો હતો. વૃદ્ધ છગન-લાલ પાછળ એક ચાર વર્ષનો બાળક પણ ઘોડે ચડ્યો હતો. તેનો સ્વાંગ પણ વૃદ્ધ વરરાજને શરમાવે તેવો હતો. વાચકને અચંખો થશે કે વળી આ નવું તુલ શું ! દરેક જોનાર બ્યક્તિ એકખીજને ઉદ્દેશી કટાક્ષથી પૂછતી કે આ દિગદર્શન શું ? પહેલા ૬૦ વર્ષનો

બુડથલ બુદ્ધો અને પાછળ નાનો બાળ આવે તેમાં કયા વરરાજ ? એમ ટાળ કરી જનતા આનંદ માણતી હતી.

દાદા ઘોડે ચડે અને પોતે કેમ નહિ ? એવો કળયો જગન ડોસાના પુત્ર રમણીકના દિકરાએ કર્યો. ઘોડે ચડવા સાથે તેના દાદા જેવા દરેક શાળુગાર સજવાના કોડ પણ પુરા કરવા પડ્યા. તેની બાળ હઠ પાસે-તેના મહાભારત કળયા પાસે-તેના મનની મુરદ પુરી કરવી પડી. જનતાને તો એ ફારસ જેવાનું મળ્યું.

દરેક રથજે વરઘોડાની વાર્તા થતી હતી. જગનલાલ પૂરેપુરા ફેનેટીના ફાળકે ચડ્યા. તે તો હસતા હતા, તેને કદપના પણ નહોતી. કે પાછળ જનતા ફેનેટીના ફૂલે વધાવે છે.

૪૬ જગનલાલ મલકાતે મુખડે જાણે ઇડરગઢ જીતવા ચાલ્યા. દલીચંદના આનંદની અવધી ચાલી રહી હતી. વરઘોડો તોરણે પહોંચ્યો, દુભાતા દિલે અને રડતા હૃદયે રસિકાની માતાએ વરને પોંખ્યા. વર માયરામાં બેઠા અને ગોરના ઉપરા ઉપરી ‘કન્યા પધરાવો સાવધાન’ ના બુલંદ સુરથી કન્યા પધરાવવામાં આવી.

રસિકાએ સવે દબ્ય જોયું ને બંડ કરવા તૈયારી કરી. અંતરમાં હિંમત એકઠી કરવા લાગી. એ ધરડા ધ્રુવડ જેવા સાથે તેના જેવી કુમળી કળી ? તે પોતાની દેહ હોમવા તૈયાર નહોતી.

હસ્તમેળાપ કરવા માટે ગોરે કન્યાનો હસ્ત માંગ્યો; એ વખતે રસિકાનું હૃદય ઉકેરાઈ ગયું તેણે હસ્તને અદલે અંગુઠો બતાવ્યો અને વાતોને મથાળે મુકેલા શબ્દો વરને ઉદ્દેશી ઉચાર્યા.

એ શબ્દો સાંભળતા માજનના જગનલાલના સગાના મુખ કાળા ધબ થઈ ગયા. હીરાચંદને આંખે અંધારા આવવા લાગ્યા. દલીચંદને ધરતી માર્ગ આપતી હોય તેમ જણાયું, રમણીક માથે આભ તૂટી પડે ને ચોંકે તેમ ચોંક્યો અને ૪૬ વરરાજ તો દિગમ્બદ

બની ગયા. આ શું ? તેમ વિચારવા લાગ્યા અને મગજનું સમતોલ-પાણું ગુમાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેના મુખ પર હાસ્યને સ્થળે મલિનતા છવાઇ ગઇ. ‘ઘરડી ઘોડી ને લાલ લગામ’ એ કહેવત અનુસાર પૂરા ફળેત બન્યા. વાતાવરણ ધડીભર શાંત જણાવા લાગ્યું. હીરાચંદને પંદર હજાર રૂપિયા હાથથી સરી જતા લાગ્યા. માયરું વેત્યા પછી તુરત અવેજ લેવાનો ઠરાવ હતો ત્યાર પછી ચોરી વિગેરે કરવાનું હતું. પરંતુ આ તો માયરામાંથી જ મોકાણ મંડાણી. દલીચંદને દલાલીની જ ચિંતા હતી.

પુનઃ રસિકા બોલી ‘દાદા શું વિચાર કરો છો ! દાદા હું તમારે ત્યાં આવી તમારા માયામાં ગીલી ગીલી કરી તેલ નાંખીશ. તમારી કલક લગાવેલી મૂછો ખેંચી રમીશ. તમને બૂખ ન્લાગશે તો સારો મળ્લનો શીરો કરી દઇશ હો. મારા દાદા, તમારા ઘડપણની ચાકરી બરાબર કરીશ. તમારી ગુલામડી જ જાણી લ્યોને ! કેમ બોલતા નથી ?’ રસિકાએ જગનસાલની દાઢી ઊંચી કરતાં પૂછ્યું.

જગનલાલ રડતા અવાજે બોલ્યા ‘એલા હીરા, આ તારા સાંઢિયાને કાંઠક કહે. હવે અહીંથી લઇ જા.’ ધડીભર જગનલાલે જીભ કરડી મરી જવું ઉચિત ધાયું.

‘લઈ ક્યાં જાય ! શું હું તમને નથી ગમતી ? મારા જેવી કાચની પૂતળી જેવી તમારે રમવા લઈ જવી હતી ? તો શું હવે રમકડું તમને નથી ગમતું ? કિંમતના રૂપિયા પંદર હજાર આપી દો. દાદા, તેટલા રૂપિયામાં હું મોંઘી નથી. કદાચ તમે પરલોક સિધાવી જશો તો પછી મારે વાંધો નથી.’

એ શબ્દો સાંભળી રમણીક નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો. પોતાના પિતાને આવી કબુલ્લિ ક્યાંથી સૂઝી ? આ બધો પ્રપંચ રચનાર દલીચંદ છે એમ ધારી તેને કહેવા લાગ્યો.

‘કેમ મારા પિતાના હવે લગ્ન થયા હોય તો આપણે વિદાય લઈએ.’

‘વિદાય ક્યાંથી લેશો ? મારી કિંમત ન આપે તો કાંઈ નહિ પણ એ બિચારાની દલાલી ચૂકવી આપો. તમે મને ખરીદો યા ન ખરીદો પણ તેણે તો ઘણી મહેનત કરી છે અને તેનો અદલો તેને તો મળવો જ જોઈએ. કાંઈ દલાલને દીવાળું હોય !’ રસિકા વધુ ને વધુ બેચેન બનતી જતી હતી.

હીરાચંદને તો કાંઈ ભાન નહોતું. વરઘોડા સાથે આવેલ હસતું સાબનમાબન કોલસા જેવા મુખે પાછું ફર્યું, પાછા ફરતી વખતે બિચારા રમણીકનો નાનો ઘોડો ચડેલ પુત્ર ઉંઘ આતતાં ઉંઘી ગયો હતો. તેણે ઉપરનો કંઈ બનાવ જોયો નહોતો. નહિતર એ ચકોર બાળક પુનઃ રસિકાનાં જેવા અભિનય તેના દાદા સાથે ઘેર આવી કરત જ.

મનહરની સાથે સંતલસ કર્યા મુજબ મનહર ત્યાં આવી ક્યારનો આ તમાસો જોતો હતો. વૃદ્ધ જીનલાલના માયરાના બાજે પર બેસી મનહર અને રસિકા લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા. અઠવાડિયા પછી તો રસિકા ને મનહર મધુરબની ગાળવા ઊપડી ગયા. ગામની સ્ત્રીઓ ને ઘરડેરાઓ પાછળથી બોલી ઉઠ્યા: ‘અરે, જોયો ને આ કળબગ ! છે કાંઈનું માતમ રહે તેમ ! રસાતાળ જ જવાં બેઠું છે ને !’

માનવતા વિહોણો

‘સાહેબ ! મારો પગાર આપવા કૃપા કરશો ?’ વકીલની ઓફિસમાં એક માસથી કારકુની કરતા રમેશે વકીલ સામે જોઈ નમ્રતાથી કહ્યું.

‘હજી બે દિવસની વાર છે, કામ કરો જાવ. કામ ખોટી કરી પગાર લેવા આવતાં શરમ પણ નથી થતી ?’ વકીલ ગુસ્સે થતાં બોલ્યા.

‘સાહેબ, આજે પહેલી તારીખ છે અને પાંચ થવા આવ્યા છે કામ પણ ખાસ કંઈ નથી.’ રમેશ ગભરાતા બોલ્યો.

‘ઐયરે ? તમે શું કહેવા માગો છો ? સામા ઉત્તર આપતા ક્યાંથી શીખ્યા ? ક્યાંક કારકુની કરી છે ? જાવ, તમે એક દિવસ લેઈટ આવ્યા હતા જેને અંગે તમારો પગાર તમને બે દિવસ મોડો મળશે, સમજ્યા ?’ વકીલ કરડાકીથી ડોળા કાઢી બોલ્યા.

‘પરંતુ સાહેબ, મારી પત્ની એકાએક માંદગીને ખીછાને પટકાઈ છે તેની દવાના પણ પૈસા મારી પાસે નથી તેમ જ તેણે આજે કાંઈ પીવાનું વેન લીધું છે, મહેરબાની કરી આપ બધો પગાર ન આપી શકો તો મને પગાર પેટે ફક્ત પાંચ રૂપિયાજ આપો.’ રમેશ ગળગળો થતો બોલ્યો.

‘મોટા શેઠિયાના દીકરા જાણે ! દવા વગર ન ચાલે ? કાંજ વગર ન ચાલે ?’ વકીલ હાથના ચાળા કરતા બોલ્યો. તેનું હૃદય કદાચ તેને એમજ કહેતું હશે કે દવા શેઠિયાથી જ પી શકાય- ગરીબથી નહિ.

‘સાહેબ, માંદા માણસને ખાવાની ઈચ્છા થાય તે જરૂર સાધન હોય તો કરી આપવું જોઈએ. મને પગાર મળે તેમાં કરકસર કરીને પણ હું પૂરું કરું છું.’ રમેશ વધુ ને વધુ નમ્ર થતો હતો.

‘દીક, ચાલ્યા જાવ, તમારી એ ફીલસુફીની મને જરૂર નથી. પગાર મળે એટલે બધા પગારની દવા અને કાંજ પાજો, જાવ.’ વકીલ મુખ ફેરવી બોલ્યો.

‘સાહેબ, મને નીરાશ ન કરો, છતાં પૈસાએ મારી પત્ની ભૂખી રહે ?’ ગળગળા સ્વરે રમેશ બોલ્યો.

‘હવે જો માથાકુટ કરશો તો કાલથી તમને ડીસમીસ કરવામાં આવશે.’ વકીલ સાહેબ તેની વાત સાંભળતા કંટાળો આવતો હોય તેવું કટાણું મોઢું કરી બોલ્યા.

રમેશ નીરાશ થતો ઘર તરફ રવાના થયો.

(૨)

‘રમેશ !’ ફીણ સ્વરે અસુ બોલી.

‘શું કહે છે, અસુ ?’ ભાવભર્યા સ્વરે અસુના બીજાના પાસે બેસતા રમેશે પૂછ્યું. ’

‘કાંજ માટે દૂધ લાવ્યા ?’ આશાભરી નજરે તેની સામું જોતા અસુએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘પૈસો એક પણ નથી. સાહેબે પગાર પણ ન આપ્યો. સો રૂપિયા આપે તોયે ન કરું એવું ગદ્દાવૈતરું કરવા છતાં વીશ રૂપિયા

પગારના આપવા પણ સાહેબને આકરા લાગ્યા. પોતે એક રોજના સો રૂપિયા એક એક શેઠિયા પાસેથી પડાવે છે જ્યારે મારો ટૂંકો રકમનો પગાર આપતાં પણ તે ગુસ્સે થાય છે !’ કણ્ણુ રીતે રમેશ બોલ્યો. તેનું જીગર વલોવાઈ જતું હોય, તેનું હૃદય સળગી જતું હોય તેવો ભાવ તેના મુખ પર તરવરી રહ્યો.

‘કંઈ નહિ ! મારે લીધે તમે દુઃખી નહિ થતા, હું તો બે ચાર દિવસની મહેમાન છું. મારા આંતરડા મને મૂંઝવે છે.’ જીણું સ્વરે એ બોલી.

એ શબ્દો સાંભળતા રમેશના નેત્રામાંથી અરબલીત અદ્ભુત પ્રવાહ વહેવો શરૂ થયો. તે દુઃખાતા દિવે પણ જુસ્સાથી બોલ્યો.

‘વહાલી ! તને હમણાં જ દૂધ લાવી કાંજ કરી આપું છું. તથા દવા માટેની પણ વ્યવસ્થા કરું છું.’ કહી એ ઓરડી બહાર નીકળ્યોઃ કહેવાતા દોરતો, સગાસંબંધી વીગેરે પાસે ફર્યો પણ તેમાં કાંઈએ તેને એક રૂપિયા પણ ઉછીનો ન આપ્યો. સાંજ પડતા તે શૂન્ય મનસ્ક જેવો ઓરડી પર આવ્યો. તેનું મગજ કેમ જાણે ભમી ગયું હોય તેમ તેની આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં, અસુને છેલ્લા બે દિવસથી ઉંઘ નહોતી. રમેશ આવ્યો ત્યારે અસુ નીરાંતે ઉંઘી રહી હતી. રમેશ પણ નીરાશ વદને પથારીમાં પડ્યો.

(૩)

સુર્યોદય ક્યારનો થઈ ચુક્યો હતો. મિલનાં ભુંગળાનો અવાજ અને સર્વત્ર પ્રવૃત્તિમય વાતાવરણ મોટા શહેરની ધમાલનું ભાન કરાવતું હતું.

રમેશ ઊઠ્યો. અસુ પણ ક્યારની જાગતી બીજાનામાં પડખાં ફેરવતી હતી. આજે તેની આંખો વધુ ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી.

‘રમેશ ! પછી શું કર્યું ?’ અસુએ પૂછ્યું.

‘વહાલી ! ગમે તેમ કરીને પણ તને આજે દવા તથા કાંજ લાવી દઈશ. આ આંગળીમાં રહેલ રહી સહી વીંટી મારી અસુ કરતાં મને વધારે નથી.’ કહેતાં રમેશ બળર તરફ ચાલ્યો.

અસુ અનીમેષ નેત્રે જોઈ રહી. પોતાના પર પતિનો ભાવ અને લાગણી જોઈ રાજ થઈ. ગરીબ હૃદયો ભાવનાજ ભુખ્યા હશે ?

રમેશ વીંટી વેચી પૈસા લઈ દવાખાને ગયો, ત્યાંથી રોગ કહી દવા લીધી. દૂધ, સાબુચોખા, સંતરા, નારંગી વીગેરે લઈ ઓરડી તરફ ચાલ્યો.

રસ્તામાં પોતે કામ કરતા વકીલની ઓફિસ આવતાં સાહેબની ‘આજ નહિ આવી શકાય.’ કહી રજા લેવી ઉચિત ધારી ઓફિસ પર આવ્યો.

×   ×   ×   ×

‘કેમ રમેશ, આટલો લેઈટ ?’ વકીલે રમેશને આવતાંજ પ્રશ્ન કર્યો.

‘સાહેબ, મારી પત્ની આજે બહુ બીમાર હોવાથી હું આપની રજા લેવા આવ્યો છું.’ રમેશે નમ્રતાથી રજાની માગણી કરી.

‘તમારી પત્ની બીમાર હોય એટલે હું મારી ઓફિસ બંધ કરું ? અને તેની નુકશાની કોણ ભોગવશે ! તમારા જેવા કલાક મળશે તો કદાચ મારે મારી વકીલાત બંધ કરવી પડશે. તમારાથી ન બની શકે તો હવે કાયમની તમને રજા છે.’ વકીલ ક્રોધથી બોલ્યા.

‘બલે સાહેબ, ખુશીથી; હું એવી ગુલામી કરવા પણ નથી ઇચ્છતો. મારો એક માસનો પગાર ચુકવી આપો.’

‘પગાર નહિ મળે.’ વકીલ નીર્ભજતાથી બોલ્યો.

‘કારણ ?’ રમેશ દુઃખીત સ્વરે બોલ્યો.

‘તમે સંતોષકારક કામ કર્યું’ નથી; તેમજ મારું કામ અધ-
વચ્ચે રખડાવી જાવ છો માટે.’ એપરવાધથી વકીલ બોલ્યો.

‘એ નહિ ચાલે સાહેબ, મારું લોહી નીચોવી મેં આપનું કામ
કર્યું’ છે. મારી આંખો ફેડી આપના કેસો લખ્યા છે.’ રમેશ દીન
મુખે બોલ્યો.

‘કોર્ટમાં જઇને દાવો માંડો.’ વકીલ મસ્કરી ભર્યા સુર બોલ્યો.

‘દાવો શા માટે? મેં આપનું કામ કર્યું’, આપ મને પગાર
આપો. મારા ગરીબની આંતરડી શાને દુલાવો છો. ગરીબને દુઃખી
કરી આપ શું સાર કાઢશો?’ રમેશ નિશ્વાસ નાખતો બોલ્યો.

‘તમારા જેવા ગરીબોને માર્યા જ કામના. તમારા જેવા કંઇક
ગરીબ કલાકોર્ના પગાર મને પચી ગયા. મારી સવાત્રણ વર્ષની કારકી-
દિમાં મેં કાઢીને પણ પગાર આપ્યો નથી બધા તમારા જેવા ગંધેડા જ
મળે છે, સમજ્યા?’ વકીલ પાશ્વરી હાસ્યે હસતા હસતા બોલ્યો.

એ શબ્દો સાંભળતા રમેશને માથે કેમ જાણે આભ તૂટી ન
પડ્યું હોય તેવો આંચકો લાગ્યો. તેનું સ્વમાન ધવાયું. આટલી આટલી
મહેનત કરી તેનું ધનામ પોતે ગંધેડો બન્યો, તે કંપતા સ્વરે બોલ્યો.

‘સાહેબ! એ તો કુંભાર હોય તેને ગંધેડો મળે.’ એ શબ્દ
સાંભળતા વકીલનો પીત્તો ઉછળ્યો પાસે પડેલ આંકણીનો છુટો ધા
રમેશ પર કર્યો.

રમેશ નીચો નમી ગયો. આંકણી માથા પરથી સામે ટાંગેલ
દીવાલના મોટા આયના સાથે અથડાઈ. દીવાલ પરનો આયનો
ટુકડે ટુકડા થઈ નીચે પડ્યો.

મોટી રકમનો આયનો ફૂટતાં વકીલનો ક્રોધ વધ્યો. પુનઃ
આંકણી ઉપાડી તેને મારવા ધસ્યા.

રમેશ તો દીગમુઠ બની ગયો ? તેના સ્મરણપટ પર અનેક દૃશ્ય આવવા લાગ્યા. સીનેમાના પડદા પર જેમ એક પછી એક દૃશ્ય ખડાં થાય છે તેમ રમેશને ધડી તેની અસુની પથારી, ધડીવારમાં તેના માટે લેવા નીકળેલ દવા, દૂધ અને મહા મહેનતે મેળવેલી નોકરીનું અંતીમ ફળ ! એ વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

વકીલ પુનઃ આંકણી ઉંચકી તેને છુટા હાથે મારવા લાગ્યો. તેને છોડાવવાની કોને દયા આવે ?

વકીલના હાથ દુઃખવા આવતા માર મારવો બંધ કર્યો. રમેશ જાન ભૂલી જમીન પર ઢળી પડ્યો.

(૪)

વકીલે એ વખતે નિર્દોષને માર્યો તો પણ તેના પાપી આત્માને નીરાંત ન થઈ. તેણે ટેલીફોનનું રીસીવર લીધું અને પોલીસ ઓફિસે ખચર આપ્યા કે:—પોતાનો કલાઈ વીફરી પોતાને અસંખ્ય નુકશાન કયું છે અને નકામા ઢોંગ કરી પોતાને પજવે છે.

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ચાર કોન્સ્ટેબલને લઈ કેમ જાણે બહારવટીઓ ન પકડવો હોય તેવા મુખ વકીલની ઓફિસે મારતી મોટરે આવ્યા.

વકીલે બનાવટી ફરિયાદ દાખલ કરી ને પોલીસ રમેશને મોટરમાં નાખી ચોક્કસ પર રવાના થયા.

રમેશને કાંઈ જાન નહોતું. તેની દવા દૂધ અને કુટ તો ક્યાંઈ ઠાકરે લાગી ઊડી ગયા હતા.

સાંજના ચાર વાગતા રમેશ કંઈક શુદ્ધિમાં આવ્યો. વકીલ તે વખતે ત્યાં હાજર હતો, તે ગરીબ ઉપર દયા કરતો હોય તે ભાવે બોલ્યો, ‘હું મારી ફરિયાદ પાછી ખેંચી લઉં છું’ અને આરોપીને છોડી મૂકવા આપ નામદારને વિનવું છું. જે કે મને ધણું નુકશાન

થયું છે પરંતુ હું મારા ઉદાર દિલે તેને મારી બહુ છું.’ અને બીજે સ્થળે આવી વર્તણૂક ન ચલાવે તેવી તેને તાકીદ આપશે.

ફરિયાદ પાછી ખેંચી પેલા ફાન્સ્ટેબલે રમેશને છોડી મૂક્યો.

પીશાચને પણ શરમાવે તેવા હાસ્યે વક્રીલ રવાના થયો.

જગતની આ ભયંકર અસમાનતા પર શ્રાપ વર્ષાવતો રમેશ તેની ઓરડીને રસ્તે ચાલવા લાગ્યો. રમેશ મગજનું સમતોલપણ ગુમાવી દીધું. દીગમુઢની જેમ તે ઓરડીમાં પ્રવેશ્યો. ત્યાં તેણે જે કરુણ દસ્ય જોયું, તે ભખતા કલમ ધ્રૂજે છે છતાં લખવા યત્ન કરે છે.

ત્યાં અસુનો એતનવીહોણો દેહ પડ્યો હતો તેના નેત્રો ફાટેલા હતા. જાણે પ્રિયતમની રાહ જોતાં હોય તેમ ! આ દસ્ય જોતાં જ ‘ઓ, મારી અસુ.’ કહી રમેશ અસુના નિજીવ દેહ પર ફસડાઈ પડ્યો. એ એ કંગાળોનાં દેહ પર કરુણા વર્ષાવે તેવું ત્યાં કોણ હોય ?

આણધારી આઈત.

‘આવો, આવો, કેવળચંદ્રભાઈ.’ મોતીચંદે કન્યા દલાલને દૂરથી નીરખી આવકાર આપ્યો અને ચાકળો નાખી બેસાડ્યો.

‘કેમ મોતીચંદ્રભાઈ, હમણાં કામધંધા કેવા ચાલે છે?’ કેવળચંદે બેસતાં બેસતાં પૂછ્યું.

‘ભાઈ હમણાં તો ઢાંઢ પણ ધંધામાં લાભ નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં ખોટ. મારું તો નસીબ જ એવું મોળું છે કે ગમે તે વેપાર કરું તેમાં ખોટ જ આવે.’ મોતીચંદે આપવિતી કહી.

‘ત્યારે હાંસીલનો વેપાર કેમ કરતાં નથી?’ કેવળચંદે મુદાની હકીકત પર આવતા કહ્યું.

‘શું વળી?’ મોતીચંદે પૂછ્યું.

આ આપણી કૃષ્ણા મોટી થઈ છે, તો પછી તેની સગાઈ માટે શું વિચાર ધાર્યો છે?’ કેવળચંદે હસતા હસતા પૂછ્યું.

‘પણ એવું ઘર અને વર આપણી જાતિમાં બતાવોને!’ મોતીચંદે કહ્યું.

‘મારી હસ્તક એક મુંઝવણી મારું છે, જે તમારો વિચાર થતો હોય તો સોનાની હોડિંગા ખાટ, નોકર ચાકર અને એશઆરા-મમાં રહે તેવું છે’ કેવળચંદે મોટી લાલચ રજૂ કરતાં કહ્યું.

‘શું કરે છે ! ફટલી ઉમર !’ મોતીયંદે પૂછ્યું.

‘મોટું કાટનનું બીઝનેસ કરે છે, ઉમર તો હજુ આધેક ગણાય. આ તો છોડની ખોટ છે, પ્રભુની દયા હોય અને આપણી કૃષ્ણાને પુત્ર થાય તો તેના સુખનો પાર જ રહે નહિ.’ કેવળયંદે હાથની પાંચ આંગળી ભેગી કરી પાંચ હજારનું સૂચન કરતાં કહ્યું.

‘એ વાતમાં શું માલ છે, તેમાં શું પૂરું થાય.’ મોતીયંદે કહ્યું.

‘કેમ ? એથી વધુ કાણુ આપી જશે ? આ જમાનાની નાણાં બીડમાં એટલા એછા નથી પછી તો આપનો વિચાર.’ કેવળયંદે કહ્યું.

‘અરે ભાઈ, એટલા તો ચટણી થઈ જાય ચટણી. મારે બે હજારનું તો કરજ છે. વળી હજારેકનો માલ દુકાન માટે જોઈએ, હજારેકનું ખર્ચ લગનમાં થાય. બાકી રહે મકાન તે ક્યાંથી કરવા ? મનુનો વધુ અભ્યાસ ક્યાંથી થાય ?’ કેવળયંદેને અધી હકીકત મોતીયંદે ગણાવી બતાવી.

‘તેથી વધુ તો એ આપે તેમ નથી, તેમાંથી પણ સેંકડે ત્રણ ટકા મારું કમીશન હું કાપી લઉં જે વિચાર હોય તો કહેજો.’ કહી કેવળયંદે બિભે થઈ ચાલવા લાગ્યો.

‘ફરીવાર મળજો તો ખરા !’ મોતીયંદે વિવેક કર્યો.

(૨)

મોતીયંદે શેઠની પુત્રી કૃષ્ણા વીસ વર્ષની થવા છતાં તેનું વેવિશાળ કરવા શેઠ તૈયાર નહોતા. તેણે મનથી દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે ‘આઠ હજારથી એક પાંચ પણ એછી લેવી નથી.’

અને એ આઠ હજારની કલ્પનામાં ધડીલર ઝોલા ખાતો અને સીનેમાના તખ્તા પર જેમ એક પછી એક દ્રશ્ય ખડાં થાય છે તેમ તેના હૃદયપટ પર પોતે કલ્પના સૃષ્ટિ ખડી કરતો. તેના મકાનને

સ્થળે ફરસ મેડી જોતો. પોતાનો પુત્ર અભ્યાસ કરી મોટો અમલદાર કદબી લેતો. પોતાની સ્ત્રીને ફાટેલ તૂટેલ કપડાને બદલે સુંદર વસ્ત્રા-ભૂષણમાં સજ થએલી નીરખતો. પોતાની દુકાનનો વેપાર વધારીને લાખો સુધી પહોંચ્યા છે એમ ધારી શેખચલ્લીના મનસૂઆ ધડી આનંદ પામતો, તેના એ હવાઇ કિલ્લા પાછળ દિવસ ને રાત મશગુલ બનતો.

બજારના વેપારીઓ પણ તેને બોલાવી બોલાવીને માલ ધીરતા કારણ કે તેઓને કોઈ નીરાંત હતી કે પુત્રીના પૈસા ઉપજવાના છે માટે આપણા ધીરેલા નાણાં ખોટા નથી.

વધુ પૈસા ઉપજે એ લોભે કૃષ્ણાને ભણાવી હતી. કૃષ્ણા સાત ગુજરાતી ભણી ચૂકી હતી.

[૩]

કૃષ્ણાનો પ્રેમ બાલવયથી સાથે રમેલ પોતાની જ્ઞાતિના, પાડોશમાં વસતા યુવક વિપીન તરફ ઢલ્યો હતો અને એ પ્રેમવૃક્ષ તેના હૃદયમાં વધુ વિકસવા પામ્યું હતું.

વિપીન પણ મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરી ટાઇપરાઇટરનું કામ શીખી એક ઓફિસમાં પોણાસોના પગારથી દાખલ થયો હતો. તેના કુટુંબમાં ફક્ત તેને એક વિષય માતાજ હતી,

વિપીન અને કૃષ્ણા બાલવયમાં આનંદધેલા બની રમતા. નિર્દોષ આનંદમાં એક બીજાએ સામ સામા દિલ અર્પણ કર્યો હતો.

બાળવય ગઇ અને યુવાની આવી છતાં બંનેનાં દિલ ખેંચાણ-કારક આંચકા અનુભવતા. કૃષ્ણાએ આવી વિપીનને પોતાનું માથું કરવા કહ્યું ત્યારપછી થોડા દિવસ જવા દઈ એક દિવસ વિપીને મોતીચંદ શેઠ પાસે આવી કહ્યું કે ‘કાકા, હું કૃષ્ણાનો હાથ માથું

છું, અને તે માટે હું મારા ધરખાર વેચી ત્રણ હજાર રૂપિયા એકઠા કરી આપને આપીશ.' તેના ઉત્તરમાં મોતીચંદ શેઠે ચોખ્ખું સાંભળાવેલ કે, 'આઠ હજાર વગર કદી આવીશ જ નહિ.'

વિપીન નિરાશ વદને પાછો ફર્યો અને ત્યાર પછી તેનું દિલ સખત વ્યગ્રતા અનુભવી તરંગી મને અવનવી કલ્પના કરતું.

કૃષ્ણા ઉપરના રનેહને કારણે બધી મિલકત વેચી તેમાંથી ઉપજતા ત્રણ હજાર આપવા વિપીન તૈયાર થયો છતાં તેના પિતા ન માન્યા એ જોઈ તેને આઘાત લાગ્યો.

કૃષ્ણાએ એ હકીકત સાંભળી ત્યારે તેને હતું એથી અનેકગણું માન વિપીન તરફ વધી ગયું. તેણે જાણ્યું કે વિપીન મારે માટે ધરખાર માલ મિલકત ફના કરવા તૈયાર થયો છતાં કન્યાવિક્રયી પિતા ન માન્યા. તેનું જંડખોર મન ઉશ્કેરાઈ ગયું, અને એ ઉશ્કેરાટમાં તેણે ન કલ્પેલ એક ભયંકર કલ્પના કરી, અને કેમ એ પહેલી સિદ્ધ અને એ ઇચ્છવા લાગી. તેના પિતાની આંખો એ વગર ખુલશે નહિ એમ તેને ધડીભર લાગ્યું.

વિપીન સિવાય આ દેહ અર્પણ કરવો એ પાપ છે એમ ધારી વિપીન પાસે આવી.

યુવાનીના તનમનાટ અને અકથ્ય લાગણી અનુભવતી કૃષ્ણા વિપીનને ત્યાં જ્યારે આવી ત્યારે વિપીનની માતા દર્શન કરવા ગયા હતા.

(૪)

‘હવે તો ગજબ કયો કૃષ્ણાએ’ ઉદાસીનતા, ચિંતા અને વ્યગ્રતા-ભર્યા અવાજે મોતીચંદની પત્ની માણેકબાઈએ રાત્રીએ સૂવા આવેલ પતિને કહ્યું.

‘પણ છે શું !’ ભરડાઈ ગયેલા સૂરે મોતીચંદ પૂછ્યું. આજે તે જરા ગુસ્સામાં હતો.

‘અરે કુળને કલંક લગાડે એવું કામ એ દીકરીએ કયું’, આપ-લિયારે ! આ કયા જન્મના પાપ. તમે ય આઠ હજાર આઠ હજાર કુટી તેને મોટી સાંઢિયા જેવડી કરી. તેમાં એનો પણ શું વાંક ? એ, માડી રે હવે ક્યાં જઈ રે !’ માણેકમાઘએ રડતા રાગે હુંઠવે મૂક્યો.

‘શું કહે છે ? હે ?’ કહેતો મોતીચંદ શુદ્ધિ ગુમાવવા લાગ્યો. કારણ કે એ વેપારમાં અનેક ખોટ સહન કરી શક્યો હતો પરંતુ લોહીના વેપારમાં પણ ખોટ આવશે એવી તો તેને સ્વપ્નામાં પણ કલ્પના નહોતી.

ચાર પાંચ હજારની તો માગણી થઈ ગઈ હતી છતાં પોતે ખોટાં મમતમાં રહ્યો. એ વિચારે એ ગાંઠો ખનવાની અણી ઉપર આવ્યો હતો. હવે એને કાણુ લેશે ? એ ઉપાધી તેને મૂંઝવવા લાગી. આવી અણધારી આફત આવશે એ તેણે નહોતું જાણ્યું. તેની આશાના મિનારા પડીને બુક્યા થઈ જતાં લાગ્યા.

આખી રાત્રિ ઉંઘ ન આવી. મોડું મોડું પણ સવાર તો પડ્યું. તેને વાણિયાશાહી કરવાનો વિચાર થયો અને સવાર થતાં જ પાડોશમાં રહેતા વિપીનને બોલાવ્યો અને માયાળુ વાણીથી સંબોધન કરી કહેવા લાગ્યો કે ‘વિપીનભાઈ’ વધુ બોલવા જતાં શેઠને અટકાવી વિપીન બોલ્યો ‘જે કહેવું હોય તે તુરત જણાવો કારણ કે મારે પાછું મોર્નીંગ ટાઇમ હોવાથી ઓફિસે જવું છે.’ વિપીને બેદરકારીથી કહ્યું. તે જાણી ચૂક્યો હતો કે પોતાને શા માટે શેઠે બોલાવ્યો છે.

ગળગળી વાણીથી મોતીચંદ બોલ્યો ‘તમે એકવાર કૃષ્ણાતું માગું કયું’ હતું. મારો વિચાર પણ હવે થાય છે કે એક તો તમે પાડોશી,

વળી કમાઉં અને દીકરી નજર પાસે સુખી તો ખરી. ખુશીથી ત્રણ હજારે નક્કી; પણ વહેલામાંવહેલી તકે એ નાણાં ભેગા કરી લાવો, લગ્ન પણ ધડિયા કરી આપું.’ રાત્રિભરના ઉજ્જગરાને અંગે તેના નેત્રો લાલધૂમ થઈ ગયાં હતાં. તેમાંથી પાણી લૂછતાં કહ્યું.

‘પરંતુ અત્યારે મારો વિચાર મોજો છે. એ વખતે નાણાંનો ભેગ હતો હવે એ બધો વિખાઈ ગયો છે.’ વિપીને ટૂંકમાં કહ્યું અને જવા માટે ઊભો થયો.

મોતીચંદને એ શબ્દો સાંભળતા માથે આભ તૂટી પડે ને ચોંકે એટલો ચોંક્યો. તેની આંખે અંધારા આવવા લાગ્યા. રૂંવાડે રૂંવાડે વિંધીના કાતિલ ડાંખ અનુભવવા લાગ્યો. હૃદયમાં કાતિલ તીર જેવા એ શબ્દોએ તેને પાગલ બનાવ્યો. નીચેથી ધરતી સરી જતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. તે નિરાશ વદને બોલ્યો:—

‘થોડા એછા હશે તો પણ ચાલશે.’

‘કૃપા કરી એ વાત છોડી દો, મારે એક પાઈ પણ દેવી નથી.’ વિપીને કહ્યું.

‘ફક્ત ખર્ચ જેટલું !’ લોભને વશ થઈ મોતીચંદ હજી આશા ન તજી શક્યો.

‘નાં વિપીને ટૂંકા ઉત્તર આપ્યો.

‘દીક, કૃષ્ણા મફત આપું છું.’ હવે મોતીચંદ એ શબ્દો બોલતો હતો પણ તેની હૃદયવ્યથા ભયંકર હતી. રૂપિયાનો કુંગર જેવો ઢગલો થવા છતાં કૃષ્ણાને ન આપી અને હવે કૃષ્ણાને મફત આપવી પડે છે અને તે પણ લાચારીથી. એ વિચારે મોતીચંદ પાગલ થવાની અણી ઉપર હતો. અણધારી આફતથી તેને મુંઝારો થઈ આવ્યો.

વિપીને મોતીચંદ શેઠના આગ્રહને વશ થઈ લગ્ન કર્યાં.

પ્રેમ જીત્યો, લોભ હાર્યો !

કૃષ્ણા અને વિપીનનું આદર્શ જોડું અત્યારે આનંદને હિલોળે
હિંચે છે.

કન્યાવિક્રયી માતાપિતાઓ આ વાત પરથી સમજે કે પૈસાની
લાલચે પુત્રી મોટી કરવી એ પાપ છે. પુત્રીઓ કૃષ્ણા જેવી બંડખોર
બને તોજ એવા આંધળા પિતાઓની આંખો ખુલે.

કૃષ્ણા અને વિપીન જેવા યુવક યુવતિઓ જ સમાજને તેનું
કર્તવ્ય સમજાવશે.

કાયદાની ખારીકી

શશિવદન તેજસ્વી યુવાન હતો અને સાથેસાથ તેજસ્વી કલમખાજ લેખક હતો. તેની વાર્તાઓ શિષ્ટ અને સંસ્કારી સમાજમાં વંચાતી. લોકોની જીભનાં ટેરવાં પર તેનું નામ રમી રહ્યું હતું અને તેને કારણે તેને ખૂબ ખૂબ સફળતા મળી રહી હતી. પરંતુ તેને એકલવાયું જીવન પ્રસંદ નહોતું. તે કોઈ ગૃહદેવીની શોધમાં હતો. તેનાં માતાપિતા યાત્રિની કોઈ કન્યા સાથે તેનો વિવાહ યોજવા મહેનત કરી રહ્યા હતા. પરંતુ શશિવદન એથી વિરુદ્ધ હતો. તેને વિચાર કોઈ કૃળવાયેલ યુવતિ સાથે લગ્ન કરવાનો હતો. તેની નજર એક તો ઇસ્પતાલની યુવાન નર્સ ઉપર હતી અને બીજી નજર કન્યાશાળાની એક યુવાન શિક્ષિકા ઉપર ડેરાઈ હતી. પણ રૂબરૂ એવી માગણી કરવી યોગ્ય ન લાગી અને તે માટે તે કોઈ ઉપાય અજમાવવાની યોગ્ય તક જોવા લાગ્યો. દર્દ ન હોય છતાં દવાખાને જઈને મલમ દવા વિગેરે લઈ આવતો અને તેની રીતે અવારનવાર એ નર્સની નજરે થવા લાગ્યો. એ ઇશ્કનો દર્દો બન્યો.

શશિવદન દેખાવમાં ફાંકડો યુવાન હતો. તેના માથા પરના વાળ ઓળવાની કળા, તેની આંખોની તેજસ્વીતા અને તેનું ગૌર શરીર દરેકને આકર્ષક લાગતું. આંડિયું અને અંગાળી ધોતિયું પહેરી એ ખુલ્લે માથે રહેતો. તે સંગીતનો પણ શોખીન હતો.

પોતે રહેતો હતો તે નગરના મહારાજનો જન્મદિન આવતો હોય એક પ્રેરણાત્મક સંવાદ લખી કન્યાશાળા માટે લાવવા તેને ઇજન આપ્યું, તે મુજબ તેણે એક સુંદર સંવાદ લખી તૈયાર કર્યો, અને મરકતે મુખે તે લખ પોતે કન્યાશાળાની મુખ્ય શિક્ષિકા પાસે ગયો. તે ધારતો હતો તે શિક્ષિકા તરલીકા પણ ત્યાં હાજર હતી. અને તે આવ્યો ત્યારે બધી શિક્ષિકાઓ તથા બાલિકાઓ ત્યાં મોટા રૂમમાં આવી એટલે શશિવદને એ સંવાદ આકર્ષક જીભથી વાંચી સંભળાવ્યો અને તૈયાર કરવા આપ્યો અને રજા લેતાં કહ્યું: 'જ્યારે રિહસલ લેવાનું હોય ત્યારે મને બોલાવજો.' કહી તે વિદાય થયો. જતાં જતાં તે તરલિકા ઉપર પ્રેમ નજર ફેંકતો ગયો. તરલિકાનાં નેત્રો પણ વધુ તેજસ્વી બન્યા તે તેનાથી છાનું ન રહ્યું, અને તેનું દિલ નર્સ સૌદામિનીનું અને શિક્ષિકા તરલિકામાં કાણ સૌંદર્યવાન તેની તૂલના કરવા લાગ્યું.

નર્સ સૌદામિની જરા ઉચ્છ્વલ તો હતી પણ પ્રભાવશાળી ને તેજસ્વી હતી. તેની બબકમાં જ દરેકને આજી દેવા શક્તિમાન હતી. જ્યારે તરલિકા જ્ઞાન્ત, ભોળી, સાદી ને ગભરૂ હતી. બિચારી આર વર્ષની રાંડી હતી. નિરાધાર થતાં તેના એક વૃદ્ધ કાકાને ત્યાં આવી ભણતર ભણી શિક્ષિકા તરીકે દાખલ થઇ હતી.

બંનેમાં કોને પસંદગી આપવી એ રમણીય મૂંઝવણે શશિવદન મૂંઝાયો પણ તેના મગજમાં કાંઈ ઓચિંતી કલ્પના આવી. લેખિકા કલ્પનાવિહારી હોય છે. તે જોમ વાર્તાઓ અને કાવ્યો માટે કલ્પનાના મિનારા ચણે છે તેમ પોતાની જાત માટે પણ ચણતાં હોય છે. કદાચ તે મિનારા ફળીભૂત થાય છે, કદાચ એ મિનારા લોહી પીનાર થાય છે. તેણે એક કાંકરે બે પક્ષી મારવા નિરધાર કર્યો અને કદાચ બંનેમાં સફળ નિવડે તે પહેલી પસંદગી નર્સને આપવી.

તે તેની તેજસ્વીતા ઉપર આકર્ષાયો હતો છતાં શિક્ષિકાની સાદાઈ તરફ તેને ધિક્કાર તો નહોતો જ.

એ વિચારમાં જ એ એક સુંદર પ્લોટ ઉપર વાર્તા લખવા લાગ્યો. તેણે વાર્તા લખી. તેમાંથી એક પાનું જુદું તારવી ખીજ પેપરનો ખીડો વાળી ટેબલના ખાનામાં મૂક્યો. લખેલ વાર્તામાંથી એક પાનું ખેંચી કાઢેલ તેવો જ એક ખીજો પત્ર લખ્યો ને તે બંને પત્રોને જુદાં જુદાં બે કવરોમાં ગોઠવ્યા. બંને પત્રમાં એક જ હકીકત લખાયેલી હતી. બંને કવરો પર જુદાં જુદાં મરોડનાં બે જુદાં જુદાં સરનામાં કર્યાં. એક પર નીચે મુજબ લખ્યું :

શ્રીમતી નર્સ

C/o સાર્વજનીક હોસ્પીટલ

ચન્દ્રપુર.

અને ખીજ ઉપર નીચે મુજબ સરનામું કર્યું :

શ્રીમતી મહેતા શિક્ષિકા

C/o રાજકુમારી કન્યાશાળા

ચન્દ્રપુર.

એ બંને કવરો પેક કરી ટિકિટો ચોડી ખિસ્સામાં નાખ્યા.

વાંચકો ઉત્સુક બન્યા હશે કે એ પત્રોમાં શું હશે ! તો જરા ધીરજ રાખો. એ પત્રોમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું ;

પ્રિયે

આજ તો આપને પત્ર લખવા નિરધાર કર્યો અને તુરત જ ટેબલ પર પડેલ પત્રો ઉપર કલમ ચાલી. ઘણા દિવસથી મારો પ્રેમ તમારી તરફ અવિરત રહેલો વહી રહ્યો છે. જો તમે મારા એકલવાયા જીવનને નહિ વિકસાવો તો મારું જીવન દુનિયામાં એમને એમ ચાલ્યું જશે. તમારી સાથેનો પ્રેમ હું જાંઘળીભર નિભાવીશ. જો

આપ મારા સાથે સ્નેહ જોડવા ઇચ્છશો તો આપણું બંનેનું જીવન પ્રબુદ્ધ બનશે. જે તમારી સંમતિ હોય તો આ પત્ર કાલે મળે એટલે સાંજના આપ બ્રોળી સાડી પહેરી હાથમાં રૂમાલ લઈ પબ્લીક પાર્ક પાસેથી પસાર થજો એ વખતે હું ત્યાં આભુખાભુ હોઈશ. જે તમે તે પ્રમાણે નીકળશો તો પછી હું આપને રૂબરૂ મળી ખુલ્લો થઈશ, હાલ તો એ જ.

તમારા અપ્રેમ
પ્રેમી

એ પ્રમાણે પત્રો હતાં. બંને એકજ સરખાં હતાં અને તે પોસ્ટ કરી ખીજ દિવસની સાંજની રાહ જેવા લાગ્યો.

શશિવદનને રાત્રે સ્વપ્નમાં પણ ધડીમાં નર્સ અને ધડીમાં શિક્ષિકાની મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી.

ખીજ દિવસે સાંજ પડવાને હજુ થોડી વાર હતી ત્યાં તો શશિવદન પાર્ક પાસે આવી બિભો.

બરાબર સમય થતાં પહેલાં શિક્ષિકા નીકળી અને શશિવદન નિહાળી રહ્યો અને જરા હસ્યો. શિક્ષિકા પસાર થઈ ગઈ. થોડીવાર બાદ સૌદામિની નર્સ નીકળી. શશિવદન ઉતાવળો થયો અને પ્રેમની આપ લે કરવાની શરૂઆત કરતા મધુર વાણીથી બોલ્યો : ‘મારી રેતી જેવા રણની મીઠી વીરડી.....’ પણ તેના તરફ લક્ષ નહિ આપતાં નર્સ ગર્વભર્યા મુખથી ચાલી ગઈ. છતાં શશિવદનનાં હૃદયની આશાને તેજસ્વી બનાવતી ગઈ.

શિક્ષિકાને તો ખાતરી હતી કે આ પત્ર શશિવદનનો છે. કારણ કે કન્યાશાળામાં ભજવવા આપેલો સંવાદ તેણે બરાબર વાંચ્યો હતો અને તેના જેવા જ અક્ષરો આ પત્રમાં હતાં. વળી પસાર થતાં શશિવદન ત્યાં હતો અને તે હસ્યો એટલે તેણે તો શશિવદનને ઘેર

જમ મળવું ઉચિત ધાયું. તરલિકા શશિવદનને ગૃહે આવી. તે તો તેના તરફ પ્રથમથી જ આકર્ષાઈ હતી.

શશિવદને તેને હસતાં મુખે આવકાર આપ્યો અને કહ્યું : ‘મારા જીવન વિકાસનાર દેવી, પધારો, હું તમારો પ્રેમથી સત્કાર કરું છું.’

તરલિકા હસી પડી અને બોલી : ‘તમારી એ કાવ્યમય ભાષાને પ્રેમમાં લાવો નહિ. હું તો તમારા કાવ્યો ધણા વખતથી વાચું છું અને વહેલી તકે હૃદય વાંચવા ઉત્સુક હતી.’

થોડીવાર વાતચિત કરી તરલિકા ગમ. અને એ આયર્સમાજ વિધિથી લગ્ન કરવા નક્કી કર્યું.

શશિવદનથી જુદી પડી તરલિકા ગમ, પણ શશિવદનનું દિલ તો નર્સ માટે વધુ પક્ષપાતી બન્યું હતું. છતાં ભૂલ્યો ધા એરણ પર એમ ધારીને તરલિકા સાથે મળતી પાણી રાખી હતી.

નર્સને ઘેર જ જવા માટે શશિવદન તૈયાર થયો. પરંતુ ત્યાં જતાં તેને વિચિત્ર અનુભવ થયો. જેની કદપના તેને પ્રથમ હતી જ.

સૌદામિની તો રૂપગર્વિતા યુવતી હતી અને તેણે અનુમાન કર્યું હતું કે મારો પ્રેમી બનવા ઇચ્છતો ખાંડ ખાય છે ખાંડ. તેને ઉધાડો પાડી, પોતે નવયુગની નારી તરીકે અંડખોર બનવા ઇચ્છતી હતી. વળી તેણીની નીતિ પણ કાંઈ ચારિત્ર્યવાળી નહોતી. છતાં તેની રૂપજ્યોતનો પતંગ બનવા શશિવદન ઇચ્છતો હતો.

સૌદામિનીની ઇચ્છા તો તેનો પ્રેમી બનવા ઇચ્છતા ગૃહસ્થને ચાટ પાડવાની હતી તેથી જ તો તેણે પોલીસ સુપ્રી.ને બોલાવ્યા હતા, અને શશિવદનનો પત્ર તેની પાસે રજૂ કર્યો હતો.

પો. સુ. સાહેબે શશિવદન ત્યાં આવ્યો કે તુરત જ તેને

ગીરફતાર કર્યો અને ખીજે જ દિવસે તેને ફરટ કલાસ મેજસ્ટ્રેટ સન્મુખ ખડો કર્યો.

ફરિયાદ પક્ષના વકીલે પ્રશ્ન કર્યો:

‘આપે આ પત્ર સૌદામિની ઉપર લખ્યો હતો ?’

‘હા, ના.’

‘ત્યારે આપ સાંજે ત્યાં કેમ આવ્યા હતા ?’

‘તેના બોલાવવાથી.’

‘ત્યારે આ પત્રના અક્ષર તમારા નથી એમ પણ તમે કહો છો ?’

‘હા, ના. અક્ષરો મારા જ છે.’

‘તો પછી પત્ર લખવાનો ઈન્કાર શા માટે?’

‘એનું કારણ છે. આ કાગળ મારી ‘પ્રણય જ્યોતિ’ નામક વાર્તાનું એક પાનું છે અને તે એ વાર્તામાંથી શરતચૂકને અંગે ઊડી ગયેલ હોય એમ મને લાગે છે અને તેના કાષ્ઠબદ્ધમાશે દુરપયોગ કર્યો હોય તેમ લાગે છે. જુઓને કવર પરનું સરનામું.’

કવર પરનું સરનામું મેજસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ થયું, તેના અક્ષરો જુદા જુદા મરોડનાં લાગ્યા. તે જોઈ મેજસ્ટ્રેટસાહેબ તહોમતદાર તરફ બોલ્યા.

‘એ વાર્તા જોવા કાટને મળી શકે ખરી.’

‘જરૂર. આપ જ આપના ક્લાકને તેના વકીલ મારફત મારે ઘેર મોકલો. મારી ઓફિસમાં ખાનામાં પડેલ વાર્તાઓ સાથેનાં થોકડામાંથી ‘પ્રણય જ્યોતિ’ નામક વાર્તા લાવવા હુકમ આપો.’

ન્યાયાધીશ સાહેબે ક્લાક અને વકીલ મારફત ‘પ્રણય જ્યોતિ’ની વાર્તા મંગાવી.

વાર્તાનો પ્લોટ નીચે મુજબ હતો:

પ્રણયકાન્ત નામનો એક જગીરદાર યુવક મંજુલા નામની એક યુવતી ઉપર પ્રેમ કરવા ઇચ્છે છે, અને તે માટે તે તેના પર એક પત્ર લખે છે. એ પત્ર એ વાર્તાનાં અનુસંધાન સાથે આખાદ મળી જાય છે તેમ ન્યાયાધીશ સાહેબે જોયું.

ફરિયાદ પક્ષના વકીલ બીજા કોઈ મુદ્દા પર યુનો સાબિત ન કરી શક્યા અને શશિવદન કાયદાની ખારીકીમાંથી આખાદ બચી ગયો. છાબીલી પડેલી નસ નીચું જોઈને ચાલી ગઈ. લોકોને તેની ટીકા કરવાનું કારણ મળ્યું અને પેપરમાં ચકચારભર્યાં પાના ભરવા માટે છાપાના પ્રતિનિધિઓને ખોરાક મળ્યો. જાણીતા લેખક પર ખોટા આક્ષેપ કરનાર નર્સની ફજેતી. એ શિર્ષક નીચે છાપાવાળાઓએ પાનાનાં પાના ભર્યાં.

ત્યાર બાદ શશિવદને તરલિકા સાથે લગ્ન કર્યાં. એનાં વખાણ થયાં અને બંનેના ફેટા સહિત સુધારકોએ તે લગ્ન માટે અભિનંદન આપ્યા.

અત્યારે એ દંપતી બહુ જ ખુશીમાં રહે છે અને શશિવદન તેનું દરેક સર્જન તરલિકાને બતાવે છે અને તેની પ્રેરણા મૂતિ બતાવી આનંદ માણે છે.

બિચારી સૌદામિનીના દુઃખનો પાર નથી. લોકોનું એ આંગળી ચીંધણું બની છે.

મનેરમા

‘ટાઈપરાઈટીંગના કામ માટે સંખ્યાત્મક આવેલી સ્ત્રીઓની અરજીમાંથી શેઠસાહેબે એકની નિમણૂક કરી છે. યુવાન મેનેજર પાસે આવી ક્લાકે કહ્યું.

મેનેજર અરજી લખ શું છે તે જોવા લાગ્યો. ‘મનેરમા’ની તે અરજી હતી, અક્ષરનો મરોડ જોઈ તેની આંખ નાચી જીડી. ક્લાકે તો ચાલ્યો ગયો હતો.

ધડી એ અરજી સામે, ધડી વિચારગ્રસ્ત ચહેરે, ધડી અહીં તહીં જોતો એ ખેસી રહ્યો. થોડીવાર પછી નદિ પસાર થઈ હોય ત્યાં એક યોવના આંખો ચમકાવતી હૈયા હલકાવતી અજબ સૌન્દર્ય પાથરતી આવી પહોંચી. તેણે ચારે તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. શેઠ હજી આવ્યા નહોતા. શેઠ રમણીકરાય મોટા કમીશન એજન્ટ હતા અને જથ્થાત્મક માલ પરદેશથી આયાત કરતા, ધણો કમીશનથી વેચી નાખતા, અમુક પેઢીઓ ચલાવતા.

આવેલ સ્ત્રીનું મનોહર સૌન્દર્ય દરેક જોનારને આકર્ષક લાગતું. તેના શરીરનાં દરેક અંગો સપ્રમાણ અને જોનારને સુંદર લાગે તેવાં હતાં. તેણે મેનેજરનાં ટાંચલ સામે દૃષ્ટિ ફેંકી.

મેનેજર યુવાન હતો. ઐજ્યુએટ થયા પછી તે પોતાની જ જ્ઞાતિનાં શ્રીમંતને ત્યાં સારા પગારથી દાખલ થયો હતો. શ્રીમંત

રમણીયરાયની જ્ઞાતિમાં લાગ્યે જ કોઈ ગ્રેજ્યુએટ જેટલું શિક્ષણ લેતા. તેની જ્ઞાતિમાં પહેલા જ ગ્રેજ્યુએટ થયેલ યુવાન મધુકરને પોતે પોતાની પેઢીમાં સારા પગારથી નિયુક્ત કર્યો હતો.

‘ઓહ ! મીસ મનોરમા આવી પહોંચ્યા, આપના માટે બેસવાનું સામે ટેબલ છે. ટાઇપ કરવા માટેનું દરેક સાધન ત્યાં છે.’

યુવતી ચપળ નેત્રાથી તેના સામે જોઈ રહી. તેની બાલીશતાથી મેનેજર મનોમુગ્ધ બન્યો. તેને લાગ્યું કોઈ કુળવાન કન્યા છે અને આર્થિક મુશ્કેલીને અંગે નોકરીનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હશે અને મુંઝાય છે, માટે તેને સરળતાથી બધું વ્યવસ્થિત કરી આપું. તેમ વિચારી તે બોલ્યો.

‘કોઈ પણ રીતે મુંઝાશો નહિ. ધીમે ધીમે કાર્ય ફાવી જશે. લો આ જમનીની એક કંપની પર પત્ર લખ્યો છે તે ટાઈપ કરી લાવો.’

યુવતી કાંઈ પણ નહિ બોલતાં પત્ર લઈ સૂચવેલી બેઠક તરફ ચાલી. તેની ચાલવાની છટા મધુકર નીરખી રહ્યો. પાછળનો તેનો શરીરનો ઘાટ અનિમેષ નયને તે જોઈ રહ્યો: તેને ખ્યાલ આવ્યો કે કોઈ કારકુન પોતાને કદાચ પાગલ ધારશે છતાં તે અવળુંનિય સૌન્દર્ય પાન કરવા લલચાયો.

યુવતી ટાઇપનાં મશીન પર પોતાની અંગુલીઓથી ટાઇપનાં અક્ષરો પર હાથ ફેરવવા લાગી. જે માત્ર પાંચ મિનિટમાં ટાઇપ થાય તે પત્રને પૂરો ટાઇપ કરતાં અડધો કલાક થયો અને એ પૂરો થયો એટલા ટાઈમમાં તો તેની વિહ્વળતા અમાપ વધી ગઈ. અવિરત શ્રમથી તેના ગાલમાં લાલાશ આવી. પ્રસ્વેદના બે ચાર બિંદુડા પણ સાચા મોતીની માફક ટપકી ગયાં અને તેના સૌન્દર્યને વધુ ઉજ્જવળ બનાવી ગયા. તેની મધુરી મૂંઝવણ જોઈ દરેક જોનારને તેના તરફ દયા આવે તેવું હતું. કારકુનો અંદરો અંદર ગણગણાટ કરતા હતા

પરંતુ મેનેજર તો અર્ધો કલાક થયો છતાં પણ જ્યારે પત્ર પૂરો થઈ ન આવ્યો ત્યારે તે બોલાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો અને બોલાવા માટે અવાજ કરે તે પહેલાં જ શેઠની મોટરનું ભુંગળું વાગ્યું.

ચમચમ બોલતાં બૂટ સાથે શેઠ ઓફિસમાં આવ્યા. હાસ્ય ફરકાવતા મુખે તે મનોરમાના ટેબલ તરફ આવ્યા અને તેની સાથે કાંઈ વાતચીત કરવા રોકાયા. મધુકરની નજરમાં શેઠ અત્યારે તેનો હરીફ લાગ્યો. જે યુવતી તરફ પોતે મમતા બતાવી પહેલી નજરે જ મોહમાં પડે છે તેની તરફ શેઠ ગયા તે કેમ જોઈ શકાય ? આંખો મીંચી મધુકર વિચારી રહ્યો. શ્રીમંતોને શરમ હોતી જ નથી. પણ પુનઃ તેણે જ્યારે આંખો ખોલી ત્યારે શેઠને અંદર જતાં જાણ્યા અને યુવતી પણ તેના તરફ જોઈ રહી હતી.

મેનેજર મધુકરે ધીમા સાદે ઉચ્ચાયું ‘મનોરમા’

પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. જરા વધુ અવાજે મધુકર બોલ્યો. ‘મનોરમા’ એ અપળ નયને નિહાળી રહી. જ્યારે જરા ઊંચા સાદે મધુકર બોલ્યો ‘મનોરમા પેપર તૈયાર થયો હોય તો લાવો.’

મનોરમા પત્ર લઈ ધીમે પગલે મધુકર પાસે આવી અને કહ્યું, ‘લો હજી આપનું મરીન મને બરાબર ફાવતું નથી.’ મેનેજરે હાથમાં પત્ર લીધો તો લોટીએ લોટી પર એકાદ બે બૂલો માલૂમ પડી. તે બોલ્યો. ‘પત્ર ખોટો ટાઈપ થયો છે. ચાલો હું જ કરી લઉં.’ અને તેણે ટેબલ પાસે આવી પાંચ મિનિટમાં જ પત્ર પૂરો ટાઈપ કર્યો અને આશ્વાસન આપતાં સૂરે મધુકર બોલ્યો ‘મુંઝારો નહિ, એ તો ફાવી જશે. શરૂઆત હમેશા એવી જ હોય.’

અગિયાર વાગતાં ઓફિસ બંધ થઈ અને મધુકર પોતાને મકાને આવવા રવાના થયો.

તેનું મન કલ્પનાનાં હિંડોળે ઝુલવા લાગ્યું. મનોરમા તેના મનોરાજ્યની મહારાણી બની ચુકી ! કાઈ પણ ભોગે મનોરમાને વશ કરવા તેની વિચારમાળા ચાલી.

અપોરે જમ્યા બાદ તે ઓફિસે આવ્યો પરંતુ તેનું હૃદય પ્રેમનાં રંગે રંગાઈ તેને વિહ્વળ કરી મૂકતું હતું. તે ઓફિસમાં દાખલ થયો. થોડી વારે તેની ઓફિસમાં એક ક્લાક એક સ્ત્રી સાથે દાખલ થયો, અને બોલ્યો ‘ સાહેબ, આ શ્રીમતી મનોરમા. તેને ટાઇપ માટેનું જે કાર્ય હોય તે સોંપશો.’ એટલું કહી તે ચાલ્યો ગયો.

મધુકર અવાજ નેત્રે જોઈ રહ્યો. તેનું મન કાંઈક ગૂંચવણ અનુભવી રહ્યું અને તેણે ચાલ્યા જતાં ક્લાકને હાક મારી બોલાવ્યો. ધીલર તે યુવતી સામે જોઈ રહ્યો. જાડી મેદ્યુકત એ સ્ત્રીને જોતાં જ તેને ત્રાસ થયો. મોટી ડરામણી આંખો, ઢાંચલા જેવા હાથ, ગભંવતી સ્ત્રી જેવું પેટ અને કાળી ભેંશ. આ મનોરમા ટાઇપીસ્ટ તરીકે દાખલ થઈ ! ત્યારે સવારે હતી તે કોણ ! તેનાં મનથી એ ઉકેલતો કોયડો ન સૂઝ્યો. તેણે ક્લાકને પાસે બોલાવી કાનમાં ધીમેથી પૂછ્યું. ‘ત્યારે સવારે આવ્યાં હતાં તે મનોરમા કોણ ?’

‘ અરે સાહેબ, એ મનોરમા ક્યાં હતી એ તો શેઠના બહેન રજનીકાન્તા હતાં. ટાઇપીસ્ટ તરીકે દાખલ થયેલ તે આ બિલા તેજ મનોરમા ’ કારકુન કહી ચાલતો થયો. બહાર નીકળી તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

‘ મીસ મનોરમા, સામે પડેલ ટેબલ ઉપર તમારે બેસવાનું છે અને ટાઇપ માટેનાં પત્રો ત્યાં જ પડ્યા છે ’ મનોરમા એ સાંભળી તેના સ્થાન પર ગઈ.

‘ મધુકરનું માથું તપી ગયું. તેણે શેઠ પાસે જઈ આઠ દિવસની રજા માગી અને કહ્યું, ‘મને શરીરે સાફ નથી માટે હાલ હું ઓફિસ પર નહિ આવી શકું.’

શેઠે એ સાંભળી કહ્યું ‘ ભલે, કેમ એકાએક તબિયત બગડી ગઈ ? હું સાંજે ઓફિસ બંધ થયા બાદ ડૉ.ને લઈ તમારે ત્યાં આવીશ. ’ મધુકર ચાલ્યો ગયો. તેણે તે શબ્દ પૂરા સાંભળ્યા પણ નહિ.

સાંજે પાંચ વાગ્યા ત્યારે મધુકરનાં ગૃહ પાસે શેઠની મોટરનું હોર્ન સંભળાયું. મધુકર તો પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તરફડિયાં મારતો હતો. તે બિમાર હતો—ખરેખરે ઇશ્કનો બિમાર હતો. થોડી વારમાં જ શેઠ આવી પહોંચ્યા. મધુકરે આંખો મિંચી દીધી. પણ રૂપાની ઘંટડી રણકે તેવા સ્વરે તેણે રજનીના શબ્દો સાંભળ્યા, ‘ અરે સવારે એલરાઇટ હતા અને અત્યારે એકાએક શું થયું ? ’

‘તેની ડોક્ટર તું છે, જો એ સૂતા એ દરદી. મારે જરા કામ છે તો હું જઈ છું’ અને કલાક બાદ તારા માટે મોટર મોકલીશ.’

મધુકર મધુમુખી રજની તરફ જોઈ રહ્યો. બંનેના હૃદય તો એક થઈ ગયાં હતાં જ. સવારથી મધુકર જેવી રિથિતિ રજનીની પણ હતી. તેમના નયનોએ કાંઈ વાત કરી અને પછી તો બંને આત્મા રણકી ઊઠ્યા. એરડામાં ખડખડાટ હાર્ય પથરાયું.

કલાક બાદ શેઠની મોટર આવતાં રજનીકાન્તા મધુકરને લઈ બંગલે પહોંચી. શેઠ તો પેલેથી જ બધું યોગદું ગોઠવ્યું હતું.

રજનીકાન્તા મધુકર સાથે પરણી ગઈ તે કહેવાની જરૂર છે ખરી ?

મધુકરની બિમારી ચાલી ગઈ. હવે તે મજેથી ઓફિસમાં કામ કરે છે અને રજનીકાન્તાને ટાઇપનું શિક્ષણ આપે છે. તેને હવે મ.યું ચડતું નથી !

સાધના

‘જર કાંઈક બેઠ છે.’ અંદરના રૂમ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા એક પચીસ વર્ષનો યુવાન બબડ્યો. તેની આંખોમાં શંકા અને વહેમે ધર ધાલ્યું હતું.

રૂમમાં તેની પત્ની ટેબલનાં એક ખાનાને ખોલી અંદર પડેલ કાંઈ ચીજ તરફ અતિશય મમતા અને સ્નેહપૂર્વક જોઈ રહી હતી. તેના મુખ પર વ્યક્ત થતા ભાવો જોતા તેમાં ભારોભાર સ્નેહ ભિભરાતો દેખાતો હતો.

‘એ શું હશે ?’ યુવાનને પ્રશ્ન થયો.

‘સાધના આટલો બધો સ્નેહ રાખે છે પરંતુ શું તે દગાખોર હશે ?’ પુનઃ તે યુવક તેના હાથમાં એક પુસ્તક લઈ ખોટી રીતે વાંચવામાં તક્લીન થઈ ગયો હોય તેમ દેખાવ કરી બેઠો.

થોડીવારમાં જ એક યુવતી આવી અને બેઠેલ યુવકની પાછળનાં ભાગમાં જઈ યુવકનાં બન્ને નયનો પોતાના હાથથી દાબી દઈ ખડખડાટ હસી પડી, યુવક પર અનહદ પ્રેમભાવ વ્યક્ત કરવા લાગી. યુવક પણ જૂઠું હસી તેનો પડઘો પાડવા લાગ્યો.

યુવક ગર્ભશ્રીમંત હતો. તેના પિતા અઢળક દૈભત તેની પાછળ મૂકી મૃત્યુ પામ્યા હતા. યુવક કેળવાએલો હતો અને તેના પિતાની

સંપત્તિની સુવ્યવસ્થા કરી દરેક કાર્ય અંતપૂર્વક કરી પોતાની સમૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો હતો.

યુવતી ખોલી, ‘પ્રિયવદન અપો! દિવસ વાંચતા થાકતા જ નથી !’

‘વાંચવાથી આત્માને આનંદ મળે છે અને જ્ઞાન સંપાદન થાય છે.’ યુવકે શીકું હસીને કહ્યું.

અંતેમાં અપુર્વ પ્રેમ હતો પરંતુ થોડા વખતથી પ્રિયવદનની નજરમાં વહેમે ઘર ઘાટ્યું હતું. તેની પત્ની પાસેના રૂમની અંદરનાં ટેબલનાં ખાનામાં કંઈ વસ્તુ છુપાવી તેના પર તાળુ મારી કોઈ ન જાણી જાય તેની સાવચેતી રાખતી. પ્રિયવદનનાં હૃદયમાં એથી એક વાત ઘુંટાવા લાગી હતી કે પોતાની પત્ની દગાખોર છે અને તે જે રહેલું બતાવે છે તે માયાવી છે. પરંતુ એ ખાનાને ખોલીને જોવા માટે તેને તક મળતી જ નહિ. તે તેથી તક શોધી રહ્યો હતો.

તેની આજુમાં એક અમલદાર રહેતા હતા. તેની પત્ની સાથે સાધનાને ખૂબ જ અનનું. અવારનવાર તે સાધના પાસે આવીને બેસતી. સાધના કદી એને ઘેર જતી આજે તેના પુત્રનો જન્મ દિવસ હોવાથી અમલદાર પત્ની ઉપા તેને જમવાનું કહેવા આવી હતી અને સાધનાને મદદ માટે તેડવા આવી હતી.

સાધના ઉપાને લઈ અંદર ઓરડામાં કપડાં બદલવા ગઈ અને પ્રિયવદન પુનઃ પુસ્તક વાંચવામાં પડ્યો.

x

x

x

પ્રિયવદનનું હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું. એ બેબાકોના બજારમાંથી આવ્યો, અને સાથે લાવેલ સંખ્યાબંધ કુચીઓમાંથી એક પછી એક ખાતું ખોલવા માટે ચડાવવા લાગ્યો. ઘડીકમાં ખોલવાની મહેનત

કરતો, ધડીમાં બારીએ કાઠ નથી આવતું કે આવે છે એ જોવા ડોકાતો. મહામહેનતે ટેબલનું ખાનું ખોલ્યું અને તેના હૃદયે છુટકારનો દમ ખેંચ્યો. ટેબલ ખોલતાં તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ એક પત્રનો થાકડો દેખાયો. તેનો વહેમ ખરો છે એમ પોતે માન્યું અને તે એક પછી એક પત્ર ખોલી વાંચવા લાગ્યો. વાંચતા વાંચતા તેનાં મુખ પરનાં આવીર્ભાવ અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી રેખાઓ ભયંકરતામાં વધારો કર્યે જતી હતી. કાઠ પ્રેમીએ તેના પર પત્રો લખ્યા હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેમાં કાઠનું નામ નહોતું, તેનું હૃદય વજ્ર જેવું લોખંડી બન્યું, તેના રૂંવાડે રૂંવાડે વેર વેરનો પૂકાર કર્યો. પૂનઃ જેમ હતાં તેમ પત્રો ગોઠવી દઈ ખાનું બંધ કરી તે રૂમમાં એક ઝુલા પર બેઠો. થોડીવારમાં જ સાધના આવી અને પ્રેમથી ભેટી પડી. હૃદયમાં પ્રેમ ઉભરાતા જેમ વ્રક્ષને વેલી વીંટાઈવળે તેમ પ્રિયવદનને વિંટાઈ ગઈ. પ્રિયવદનનાં હૃદયમાં તો અંગારા પડ્યા હતા. એ પ્રેમ ભર્યા ચુંબનનો જવાબ આપવા તેણે બન્ને હાથ સાધનાના ગળે વિંટાળી દીધા અને તેની આંખમાંથી અંગારા ઝરી ઊઠ્યા. સાધના ગભરાઈ ગઈ. તે કાંઈ ખોલવા જાય ત્યાં તો તેના બંને હાથો ગળાને એવા જોડેથી ભીંસાયા કે તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો. થોડીવાર તરફડી સાધનાનો આત્મા દેહ છોડી ચાલ્યો ગયો.

પ્રિયવદનના આત્માએ અજ્ઞાન શાન્તિ અનુભવી તેનો હુતાશ શાંત થયો. થોડા સગાંવહાલા અને આડોશીપાડોશીને ખોલાવી સાધનાના શયને અગ્નિ સંસ્કાર પણ થઈ ગયો.

સાધનાના મૃત્યુને અઠવાડિયું વિત્યું હશે ત્યાર પછીના એક દિવસે સાધનાની સખી અમલદારની પત્ની ઉષા પ્રિયવદન બેઠો હતો તે દીવાનખાનામાં આવી, પ્રિયવદને તેને આવકાર આપ્યો. પણ લૂખો નિરસ છતાં કડવો ઘૂંટડો પીને પણ ઉષા તેની સામેના એક સેકા પર બેઠી અને ખોલી.

‘પ્રિય, ભાઈ હું એક મહત્વના કામે આવી છું.’

: ‘શું કામ છે ?’ પ્રિયવદને જાણાસાથી પૂછ્યું.

‘ઉપાએ ચારે બાજુ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને કોઈ પણ આબુબાબુ નથી તેની ખાત્રી કર્યા પછી કહ્યું, ‘મારા લગ્ન થયા પહેલાં મારે એક યુવાન સાથે પ્રેમ થયેલો જેમાં આવેલ મારા પરનાં પત્રો મેં આપની પત્ની અને મારી પ્રિય સખી સાધનાને સાચવવા આપેલા તે તેણે જીવને જેખમે સાચવ્યા હતા. તે કહેતી હતી કે ટેબલનાં ખાનામાં પ્રિયવદનથી પણ છૂપી રીતે મેં છુપાવ્યા છે. તેમ તેણે મને કહ્યું હતું. આપ કૃપા કરી મારા એ પત્રો આપશો તો જીંદગીભર હું આપનો આભાર નહિ ભુલું.’

એ સાંભળતાં પ્રિયવદન બોલી ઊઠ્યો, ‘હું પણ મારું કૃત્ય જીંદગી સુધી નહિ ભુલું. એક વાતની ખાત્રી કર્યા વગર સાહસ કરનાર ચતુરાઈ ગુમાવે છે અને અધોગતિ મેળવે છે એ અત્યારે સમજાયું.’ પાગલની માફક પ્રિયવદન બોલો થયો અને તેણે ટેબલના ખાનામાંથી પત્રો કાઢી આપ્યા.

ઉપા પત્રો લઈ ચાલી ગઈ અને પોતે પુનઃ જુલા પર બેઠો. સામેની દિવાલે ટીંગાતી સાધનાની છબી તરફ જોઈ તે રડી પડ્યો.

‘તમે તો જિંદગી છો કે રડો છો’ સાધનાએ ઘરમાં દાખલ થતાં જ કહ્યું.

પ્રિયવદન તેના વહેમના વિચારમાં ને વિચારમાં ન્યારે સાધના અને ઉપા અંદર રૂમમાં ગયા ત્યારે જિંદગી ગયો. સાધના કપડા અદલી ઉપાને ઘેર ગઈ ત્યારે ઘરની સાંકળ વાસતી ગઈ હતી અને જમવાનું તૈયાર થયેલ હોવાથી પુનઃ જમવા તેડવા આવી અને પ્રિયવદનને તે જ ખુરશી પર વાંચતા વાંચતા સૂઈ ગયેલો જોયો. તેની આંખોમાં આવેલા આંસુ જોઈ તેણે જગાડતા જ ઉપરોક્ત પ્રશ્ન કર્યો.

પ્રિયવદનનો આત્મા એક ઊંડી હાથ નાખી ગયો અને અનુભવેલ સ્વપ્નાનાં દ્રવ્યોના વિચારે કંપી ઊઠ્યો.

સાધનાએ એક ધીમી થપાટ ગાલ પર મારતાં કહ્યું ‘હવે હ્યો પાણી અને મુખ ઘોઘી સ્વસ્થ થાવ. જમવાનું તૈયાર થઈ ગયું છે.’ પ્રિયવદન એજ વખતે ખરા સ્નેહથી તેને ભેટી પડ્યો અને તેની ફેડે લટકતા કુંચીના ઝુડાને લઇ તેનો હાથ ઝાલી અંદર રૂમમાં ગયો અને ટેબલનું ખાનું ખોલ્યું. ખાનામાં એક બગીચામાં ફરતા એ બાળકાનો ફોટો હતો. એ જોતા જ પ્રિયવદનની નજર સમક્ષથી પંદર વર્ષનો કાળનો પડદો હટી ગયો.

એ જ્યારે દશ વર્ષનો હતો ત્યારે સાધના સાત વર્ષની હતી. પ્રથમ જ્યારે તે એક બગીચામાં સાથે રમતા રમતા ફૂલમાળા ગૂંથતા હતા, અને સાધના ગૂંથેલ ફૂલમાળા પ્રિયવદનને પહેરાવી ખીલખીલાટ હસી રહી હતી તે વખતે સાધનાના મોટાભાઈએ છુપાઈને પાડી લીધેલા એ વખતની યાદનો મોટો ફોટો જોઈ તેને પોતાની નિર્દોષ બાળવય સાંભરી. પ્રથમ મિલન, ત્યાર પછીનું કોલેજ જીવન, રમત ગમત ઇત્યાદી એક પછી એક દ્રવ્યો તેની દષ્ટિ સમક્ષ ખડા થયા. તેની શંકાથી તે કેવું ખરાબ કાર્ય કરત તેની કદપના કરવાની હવે તેને જરૂર નહોતી, કારણ કે તે તેણે સ્વપ્નામાં જ બધું અનુભવી લીધું હતું. સાધના તેના મળતા ભાવ અને શરમના શેરડા વાંચી ખોલી ઊઠી. ‘આ છપ્પીને જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મને બહુ જ આનંદ થાય છે, તમારા ખાતર મરી શીટવાને મન તૈયાર બની જાય છે. મને કાંઈ પણ દુઃખ હોય અમર મન મુંઝાતું હોય તેનું આ આશ્વાસન છે. અને આ છપ્પી મેં વર્ષોથી આશુની જેમ સાવીચ રાખી છે.

પ્રિયવદને સ્વપ્નની વાત કહી બતાવી. પતિપત્ની બન્નેના

નયનોચાંથી અશ્ર વહ્યા અને રહ્યા સહ્યા મેલને ધોધ તેમના હૃદયને નિર્મળ બનાવ્યાં.

‘હવે તે કેટલીવાર ચાલેને બધા રાહ જોઈ રહ્યા છે.’ ઉષાને સાદ સંભળાયો. પતિપત્ની ઉષાને ત્યાં ભોજન કરવા ગયા અને એ ભોજન અમૃતથી પણ મીઠું લાગ્યું કે કેમ તેમ આપણે તેને પૂછવાની જરૂર છે ખરી? ઉષાના પુત્રના જન્મોત્સવનું આનંદ ભોજન હતું કે પોતાના પ્રેમ મહોત્સવનું, તેનો વિચાર વાંચકો કરી લ્યો.

દુશ્મનને પ્રેમથી જીતો

ચંદ્રવદન નવા જમાનાનો ફાંકડો યુવાન હતો, અને વીમા એજન્ટ તરીકે સુરતમાં બહુ જ મશહુર હતો. ટૂંક વખતમાં તો સારી કમાણી કરી તેણે એક સારા લત્તામાં સુંદર મંકાન વેચાણ લીધું. પરંતુ તેના નસીબે પાડોશમાં ચંચળબાઈ બહુજી કજીયાખોર અને કંકાસી હતાં. તેને દરેક સાથે હાલતાં અને ચાલતાં કાંઈ પણ બાનું કાઢી કજીયો કરવો જ જોઈએ. ચંચળબાઈ એ આખા લત્તામાં સુવર્ણનાં થાળમાં લોઢાની મેખ જોયાં હતાં. તે કાંઈને કાંઈ બાને દરેક પાડોશીને રંજીત કરતાં. તેમાં નવા આવેલ ચંદ્રવદનની પત્ની સાથે પણ મહાભારત કજીયો કર્યો. અને તેના એકતાં એક નાના બાળકને ખૂબજ ધમકાવી. રોયા, પીટયા, રાંડના વિગેરે અનેક ગાળો દીધી. તેણે તે માટે બાનું કાઢ્યું કે મારી આંખમાં ધૂળ ઉડાડી.

અચાવમાં ચંદ્રવદનની પત્ની સુરબાળાએ કહ્યું: ‘ચાર વર્ષનો બાળક તે ધૂળ શું નાખે અને તેમાં આવી નઠારી ગાળો શું દીધો છો. હલકામાં હલકાં માણસ પણ આવા અપશબ્દો ન બોલે.’ પરંતુ તેના પ્રત્યુત્તરમાં તો ચંચળબાઈ હાથ ઊંચા નીચા કરતાં બરાડી ઊઠ્યા.

‘હું તો હલકી અને તું ઊંચી મોટી સાચ લોઢાની મડમ બોલો.’ અને એવા અનેક શબ્દોથી સુરબાળાને ધમકાવતી. કોઈની સાથે સુરબાળાને કજીઓ કરવાનો કદાચ આ પહેલવહેલો જ પ્રસંગ હતો.

ફરીને આવતો ચન્દ્રવદન એ બોલયાણ સાંભળવાને પારેવાને ચણ નાખવાની છત્રી આડો બિભો રહ્યો હતો. તેણે એ બધી વાતચીત સાંભળી. છેવટ સુરખાળા પણુ બે ચાર સંભળાવી બાળકને લઈ ઘરમાં ગઈ અને ચંચળબાઈ પણુ ચાલ્યા ગયા.

ચંચળબાઈની ઉંમર તો વીસ બાવીસ વરસની હતી પણ કળ્યા કરવા માટે તો એ બહુજ અનુભવી થઈ ગયાં હતાં. તેના વર કેવળદાસને તે ડરાવતાં, ઘરમાં બાળક હતું નહિ. ઘરડા સાસુ સસરાને પણ ગાળો દેતી. દરેક પાડોશી તેનાથી ત્રાસી ગયાં હતાં. કેવળદાસ ૨૫ રૂપિયાથી એક કાપડવાળાને ત્યાં ગુમાસ્તી કરતા. પણ ચંચળબાઈના બાપ શ્રીમંત હતા, અને તે તેની એકની એક પુત્રી હતી. તેથી તેને મદદ સારી મળતી એટલે કેવળદાસ ચંચળબાઈના દબાણમાં કાયમ રહેતો. ચંચળબાઈમાં કળ્યાની વૃત્તિ સિવાય બીજી પણ કુટુંબ હતી. તે ઉચ્છ્રંખલ વાતાવરણમાં બિહરવાને અંગે પડી હતી. મીનજી કરવો, અપકુડેટ કપડાંનો ઠંઠારો કરવો, નવી નવી જાતનાં આભુષણો સજવા અને ધધર ઉધર વાતો કરવી. વળી તે કાઈ પાડોશી સાથે બાંધ્યા પછી પણ સંપ કરી લેતા અને ફરી પાછી એની એજ દશા. તેના જેવા વિચિત્ર સ્વભાવવાળી કાઈ સ્ત્રી હશે કે કેમ તેની પણ કદપના કાઢને ન આવતી. વળી ચંચળબાઈ રૂપમર્વિતા યુવતી હતી. ધણી જોશી લોકો તેને છોકરાં થશે એવો જોશ જોઈને પણ પૈસા લઈ જતાં. તેમજ એ ઉડાવ બહુ હતી. વળી તે ગાળો આપતાં હોય અને સામેથી કાઈ ન બોલે તો વધુને વધુ ઉશ્કેરાતાં હતાં. કાંઈ તેની ખુશામદ કરે તો તે સારો લાભ લેતું; ખુશામદ અને મોટાઈ તેને બહુ જ પ્રિય હતા, ચંદ્રવદન ઘેર આવ્યો અને વિચારવા લાગ્યો કે લત્તો આવજ્ઞાર અને સારો છે. વળી સાત આઠ હજાર રૂપિયાનું મકાન લીધું તે પણ બદલાવી ન શકાય. જો ભાડે હોય તો બીજે જઈ શકાય. તેણે પાડોશમાંથી તેની

વાતચીત સાંભળેલ પણુ આજ તો પોતાને ઘેર જ નજરે જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ચંચળબાઈ તેને ખરેખર દુશ્મન જેવી લાગી. પણુ ચન્દ્રવદન કાંઈથી ગાંજ્યો જાય તેવો નહોતો. તેણે અપોરે કેવળદાસ જમવા આવ્યો ત્યારે પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો અને કહ્યું: ‘ભાઈશ્રી તમારી પત્ની આજે ન બોલવાનાં શબ્દો કારણ વગર બોલ્યા માટે તમારે તેને કંઈ કહેવું જોઈએ.’ ઉત્તર આપતાં કેવળદાસે કહ્યું: ‘મારું તેની પાસે કાંઈ ચાલતું નથી. ભાઈસાબ હું શું કરું?’ કહી તે ચાલ્યો ગયો. પછી તો રોજનું થયું અને હમણાં તો ચંચળે બસ સુરખાળાનું જ પાનિયું લીધું. સૂયં ઉઝા વગરનો રહે તો તેનો કશોય બંધ રહે. ચન્દ્રવદન ત્રાસી ગયો. આખરે કંટાળી શું કરવું? તેનો નિર્ણય કરવા એક પુસ્તક વાંચતો ઝુલાખાં બેઠો. એક પુસ્તક વાંચી અધૂરું મૂકી ખીન્નું લીધું. ખીન્નને પણુ મૂકી દીધું. તેના ચહેરા પર કાંઈ તેજનો ચમકારો થયો. તેણે કાંઈ આત્મનિર્ણય આપ્યો હોય તેવો આત્મસંતોષ તેના મુખ પર છવાયો.

ઓફિસ ટાઇમ થવાથી શટ ચડાવી હાથમાં હેટ ઝુલાવતો એ ગૃહ બહાર નિકળ્યો. તેના કાનમાં સુરખાળાએ કહેલાં શબ્દો ગૂંજતા હતા. ‘પાડોશણથી હું ત્રાસી ગયો છું.’ બહાર નીકળતાં જ તેણે ચંચળબાઈને અપ-ડુ-ડેટ કપડામાં સજ્જ થયેલી દીડી, એટલે મલકાતા મૂખે તેણે ચંચળબાઈ સાથે જ પ્રથમ વાતચીત ચાલુ કરી.

‘ઓહો, બાનુ કેની તરફ જવું છે. ચાલો મારી ‘કાર’માં આવી જાવ. હું મારી ઓફિસે ઊતરી જમથ અને આપને જવું હશે ત્યાં મારી ‘કાર’ મૂકી જશે.’ હસતા મુખે ચંચળબાઈએ તેનો સ્વીકાર કર્યો અને બંને જણાં મોટરમાં ગોઠવાયા. ચન્દ્રવદનના તેજસ્વી મુખ તરફ જોઈ તે કંઈક ગુમાવી બેઠી હતી. તેના જેવી ખુશામદખોરને ચંદ્રવદન

જેવા યુવાન બોલાવે તે કાંઈ તેના માટે ઓછી વાત ન હતી. મોટરમાં બેસી ફરવાનો શોખ હતો પણ કેવળદાસ જેવા ગમેડાને પાને પડી તેથી એવું સુખ ક્યાંથી ભોગવાય, તેણે કહ્યું કે, ‘મારે ‘લક્ષ્મી ટાકીઝમાં ‘પ્રભુકા પ્યારા’ જેવા પહેલા ‘શો’માં જવું છે. ચન્દ્રવદને તેને હાસ્યથી અને મીઠી જીભાનથી વશ કરી લીધી. ઓફિસ આવતાં ચન્દ્રવદન નીચે ઊતર્યો અને ડ્રાઇવરને કહ્યું ‘બાનુ કહે ત્યાં ઉતારજો અને શો પુરો થતાં તેમને ઘેર મૂકી અને પછી અહીં આવજો.’ ચંચળબાઈ ‘પ્રભુ કા પ્યારા’ જેવા ગર્ભ પણ તેમાં તેનું દિલ ચોંટ્યું નહિ. તેને તો ચન્દ્રવદન પ્યારો લાગ્યો, પછી તો અવારનવાર મોટરનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો, અને ચન્દ્રવદનને સારો લાભ થવા લાગ્યો. હવે ચંચળબાઈ કદીપણ સુરબાળા સાથે જઘડતી નથી પણ પ્રેમથી વર્તન ચલાવે છે. તેનો હૃદયપલટો કેમ થયો તે સુરબાળાના મનથી હજી એક કાયડોજ રહ્યો છે.

ચન્દ્રવદનનો પ્રેમ ચંચળબાઈ જીતી શકી કે ચંચળબાઈનો પ્રેમ ચન્દ્રવદને જીત્યો ? એ પણ એક અણઉકેલ પ્રશ્ન છે. પણ સુરબાળાએ જ્યારે ચન્દ્રવદનને તે માટે પૂછ્યું ત્યારે ચન્દ્રવદને કહ્યું ‘આપણે તેની સાથે પ્રેમ રાખીએ તો એ શા માટે કલેશ કરે.’ બિચારી નિર્દોષ સુરબાળા કાંઈ સમજી નહિ પણ તેને આનંદ થયો કે રોજનો કળયો ટળ્યો. આડોશી પાડોશી સાથે ચંચળબાઈ હવે કળયો કરતાં નથી તેથી પાડોશી પણ વિચારી રહ્યા છે કે ચંચળબાઈનો આમ અચાનક હૃદય પલટો શાથી થયો ? પરંતુ તેનું કારણ તેઓ શોધી શક્યા નહિ, પણ એક વખત એકાંતમાં બેઠેલ ચન્દ્રવદન બોલી ઊઠ્યો.

‘ઓ જગતના ફિલ્સુફો મહાત્મા ગાંધીજી અને ભગવાન બુદ્ધદેવ હવે હું તમારે શરણે છું. તમે કહેલું સત્ય ‘દુશ્મનને પ્રેમથી જીતો.’ એ વિષેનું કથન હવે મેં મારા જીવનમાં ઉતારવું શરૂ કર્યું છે.

રનેહલતા

એ જ્યારે હસતી ત્યારે ફૂલડાં ઝરતાં અને તેની જીભની મીઠાશથી એ દરેક પર જનકુ અજમાવી બેઠી હતી. મનમોહન તો તેને એટલો બધો આધીન થઈ ગયો હતો કે તેને પૂછ્યા વગર પાણી પણ નથી પીતો. એવાં એના સદગુણો હતાં કે દરેક તેને માન આપતાં. કુટુંબીઓને કાંઈ પણ કાર્ય કરવું હોય તો એ ઉમરમાં નાની હોવા છતાં પ્રથમ તેને પૂછતાં. ગરીબો માટે એ સાક્ષાત અન્નપૂર્ણાજ હતી. બોલવાની બાબતમાં એ દરેક સાથે મીઠાશ રાખતી અને સાસરિયા કે પિયરિયામાં દરેક રથજે તે રનેહમૂર્તિ બની હતી. હજુ લગ્ન થયાને એક વર્ષ પણ નહિ વીત્યું હોય ત્યાં સાસરિયામાં દરેક કાર્યનો બોળે તણે માથે ઉઠાવી લીધો હતો. તેના એક નાનકડા દિયરને એ પુત્રવત પ્રેમથી રમાડતી, સાસુને માતા જેટલી મહત્તારથી માન આપતી, શ્વસુરને પિતા તુલ્ય માની સેવા બળવતી અને મનમોહનની તો એ હૃદયની રાણી બની ગઈ હતી.

સવારમાં વહેલા ઊઠી નાહીધોષ દેવપૂજા કરીને દિયરનું માથું ઝોળતી, નવા કપડા પહેરાવતી અને પછી થોડો નારતો આપી રકૂલે મોકલતી. ત્યારબાદ રસોઈ વગેરે જે કાર્ય કરવાનું હોય તે કરતી. દરેક કાર્ય એટલી ચપળતાથી કરતી કે એ ક્યારે ક્યું તેજ ખબર ન પડતી.

મનમોહન સ્કૂલમાં હેડમાસ્તર હતો, અને તેના પિતાજી વૃદ્ધ હોવાને અંગે પ્રભુભજન કરતાં ને સરકાર તરફથી મળતું પેન્શન ખાતા. પહેલા તેઓ પોસ્ટ માસ્તર હતાં.

મનમોહનના લગ્ન થયા બાદ તેના પિતાજીએ ધરની દરેક ઉપાધી છોડી દીધી. તેના માતા પણ પ્રભુ ભજનમાંજ જીવંતી ગાળતા અને જની શકતું ગૃહ કામકાજ કરતાં. મનમોહનનો નાનો ભાઈ મધુસુદન ત્રીજી અંગ્રેજી બણતો હતો અને તે મનમોહનની પત્ની સ્નેહલતાને માન આપી તેની દરેક આજ્ઞા પાળતો. સ્નેહલતાનો પણ તેની ઉપર ભાવ હતો.

પ્રભુએ સ્નેહલતાને સારા દિવસ દેખાડ્યા. તે ગર્ભવતી જની. આડોશીપાડોશી સગાસંજોઈ બધા એ વાત જાણી રાજી થયા.

સમાજનાં રિવાજ મુજબ તેના સીમંતની નાત પણ કરી, મનમોહન જાતિવરા વિરૂદ્ધ હતો પરંતુ તેના માતા પિતા પાસે તેનો ઉપાય નહોતો.

સ્નેહલતાને પૂરા માસે એક પ્રસૂતિગૃહમાં મોકલવામાં આવી. પ્રસૂતિગૃહ મનમોહન રહેતો હતો ત્યાંથી દસ ગાઉ દૂર આવેલ શહેરમાં હતું. ત્યાં નવા જમાના પ્રમાણે સુવાવડ થતી.

સ્નેહલતાને મોટર મારફત મનમોહન એ પ્રસૂતિગૃહમાં મૂકી આવ્યો અને ત્યાં નર્સને તેણે એ માટે ભજામણુ કરી તથા દરેક વ્યવસ્થા કરી.

મનમોહનની માતાએ સાથે રહેવા કહ્યું પરંતુ તેને આંખે મોતિયો આવતો હોવાથી કંઈ જરૂર નથી એમ કહી મનમોહને સ્નેહલતાને એકલી જ મોકલી, વળી એક બે દિવસે આંટા મારતા રહેશું કહી મન વાળ્યું.

સ્નેહલતાનાં હૃદયમાં પુત્ર જન્મની આશા હતી. પ્રસવ પહેલાં તે ખૂબ જ આનંદી બની કદપના રાત્રીમાં વિહાર કરવા લાગી.

‘પુત્ર જન્મ થતાં જ તેને તાર કરવામાં આવશે. દોડતી મોટરે તેઓ આવી પહોંચશે અને પછી બાળકનું મુખ દેખી કેવા હરખાશે.’ એ વિચારે એ આનંદ ઘેલી બની પરંતુ માણસ ધારે છે શું અને કુદરત કરે છે શું !

સ્નેહલતાને એક મરેલ પુત્ર જન્મ્યો. તેથી તેનાં હૃદયને ખૂબ આઘાત થયો. નર્સને કેસ ગંભીર જણાતાં તુરત જ મોટા ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા. સ્નેહલતાને તપાસી ડોક્ટરે અભિપ્રાય આપ્યો: ‘કદાચ આ બાળક પાગલ બની જશે’ દાક્ટરે એક ઇન્જકશન આપ્યું તેથી સ્નેહલતા સચેત થઈ પરંતુ તેને મનમોહન આવશે અને મરેલ પુત્ર અવતર્યો જાણી દુઃખી થશે એજ વિચાર મૂંઝવી રહ્યો હતો.

‘ડોક્ટરસાહેબ ૧૪ નંબરની રૂમમાં એક પાગલ હતી એ બાછને ખુબસુરત પુત્ર જન્મ્યો છે પરંતુ પુત્ર જન્મ થયા બાદ એ માતા મૃત્યુ પામી છે. હવે એ બાળકનું શું કરવું ?’ એક નર્સ ઉતાવળથી આવી ડોક્ટરને કહ્યું.

ડોક્ટર વિચારી રહ્યા. અહીં પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં માતા મૃત્યુ પામી. જો તે બાળક આ બાછને આપવામાં આવે તો એક જીવ બચે.

નર્સના શબ્દો સ્નેહલતાએ પણ સાંભળ્યા હતા. તેને પણ એમ થયું કે ‘એ બાળક મને સુપ્રત કરે તો મનમોહ અને કુટુંબીઓ કેટલા રાજ થાય ? તેના આશાના દોર ફરી બંધાતા તેણે જોયા. પણ એ દોરની વચ્ચે ગાંઠ પડી જાય તેનું શું ? પરંતુ સ્નેહલતા તો દેવી હતી, તેણે એક કાંકરે બે પક્ષી મારવા વિચાર કર્યો. પોતાનો પતિ અને કુટુંબ રાજ થશે એ હેતુથી તેણે આશાનો મધુર પણ કડવો ઘૂંટ ગળતા ડોક્ટરને કહ્યું. ‘સાહેબ, એ બાળક મને સુપ્રત કરો.

જેજો, આ વાત બીજું કોઈ ન જાણે. એ બાળકની હું માતા થાઉં છું, આપ મારા ઘેર પુત્ર જન્મ્યાનો તાર કરી દો.’

ડોક્ટરની ધારણા વગર બોલતી પાર પડી. તેણે નર્સને તુરત કહ્યું ‘એ બાળકને અહીં લાવો’ તેણે મનમોહન ઉપર પુત્ર જન્મનો તાર કર્યો.

તાર મળતાં જ મનમોહનને ત્યાં સાકર વહેંચાઈ. સ્પેશ્યલ મોટર મારફત મનમોહન આગ્યો અને પુત્ર દર્શન કરી આનંદ પામ્યો.

૩

દિવસને જતાં કાંઈ વાર લાગે છે? આજે એ વાતને વીસ વર્ષનાં વહાણાં વાઈ ગયાં. મનમોહનનાં માતા પિતા પણ દેવલોકમાં પહોંચી ગયાં છે, તેનો નાનો ભાઈ પણ કામ ધંધે વળગી ગયો છે.

સ્નેહલતા-દેવી સ્નેહલતાનાં દુઃખનો પાર નથી. સ્નેહલતા હૃદયમાં મુંઝાય છે. પ્રસૂતિગૃહમાં બીજા બાળકની માતા બનતી વખતે એને કંપના પણ નહોતી કે એ બાળક હરામી, ચરામી, જુમારી થશે. મનમોહન અને સ્નેહલતા જેવા સંસ્કારી માતા પિતાનો પુત્ર આટલો ઉચ્છૃંખલ કેમ બન્યો તેજ દરેકને મન કાયડો બની રહ્યો છે.

સ્નેહલતાનો પુત્ર વિહારી દરેક બાબતમાં પૂરો બની ગયો હતો. લૂંટ કરવી અને ચોરી કરવી એ તો એને મન રમત હતી. મનમોહનને મળતા પૈસાટકા દારૂના પીડાવાળાને ત્યાં ખર્ચતા.

મનમોહન પુત્રથી ત્રાસ પામી ગયો હતો. તેના હૃદયમાં એટલો આઘાત હતો કે ઝેર પી જીવનનો અંત આણવા તૈયાર થયો અને તેનું પણ એક મોટું કારણ હતું.

વિહારીના ઉપર ખૂનનો આરોપ હતો અને આજે જ્યુરી બેસવાની હતી અને જજમેન્ટ મળવાનું હતું. શું જજમેન્ટ આવશે એ વિચારે તે તરફડિયાં મારતો હતો.

તેણે ધાયું” હતું તેમજ અન્યું. વિહારીને ફાંસીની સગ્ન ફરમાવાઈ ગઈ અને એ ખમર સાંભળતાંજ તે બેભાન બની ગયો. રનેહલતાએ ગુલાબજળ છાંટી તેને સચેત કર્યો અને વીસ વર્ષનો ગુપ્ત બેદ આજે જણાવી દેવા તે તૈયાર બની.

‘નાથ ! અફસોસ ન કરો. આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં હું પ્રસૂતિગૃહમાં સુવાવડે ગયેલી ત્યારે મને મરેલું આજક જન્મ્યું હતું.’

‘ત્યારે વિહારી કાણ ?’ ઉન્માદી સૂરે મનમોહન બોલી બાઝ્યો.

‘અધી હકીકત સાંભળો. હવે કામી આકી નહિ રાખું. રાખી રાખીને આજ વીસ વરસથી એ ખાતા ગુપ્ત રાખી પણ હવે હદ આવી ગઈ ત્યારે જણાવી દઉં. ‘આજક મરેલું જન્મ્યું’ એ જાણતાં જ મને ખૂબ આઘાત થયો, પરંતુ તમારી આશા તૂટી જશે એ વિચારે હું પાગલ બની. એજ પ્રસૂતિગૃહમાં બીજી એક સ્ત્રીને તંદુરસ્ત આજક જન્મ્યો પરંતુ તે મૃત્યુ પામી. તમે રાજ થશો, પુત્ર જન્મ સાંભળી સૌ આનંદ પામશે અને મરેલી માતાના નમાયા પુત્રને હું જીવન આપી શકીશ એટલા ખાતર મેં એ આજક મને આપવા વિનંતી કરી અને તે મુજબ એ મરેલી સ્ત્રીનો આજક તેજ વિહારી. નાથ આપણે સહન કરવાની પણ હદ કરી.’

મનમોહન ફાટી આંખે એ વાત સાંભળી રહ્યો. તેના હૃદયમાં આત્મસંતોષ થતો હતો કે મારો પુત્ર આવો ન હોય. દયા ખતાવા જતાં દુઃખ આવી પડ્યું તો ભલે, પણ એ દયામાં સ્વાર્થ હતો—મને રાજ કરવાનો. પરંતુ મનુષ્યો પોતાના કર્મથી પોતાનું ભાગ્ય ધોડે છે. વિચારવંત મુખે રનેહલતા અને મનમોહન કંઈ વિચારી રહ્યાં.

અહાર ખાપાના ફેરિયા બોલી રહ્યા હતા.

‘વિહારીને અપાયેલ ફાંસી.’

વિયોગનું મૂલ્ય

લીલા કુંજર એ અગીચામાં હોજની વચ્ચે ઊડતા ધ્રુવારા પાસે એ નાનાં આળકા ખેલતાં હતાં. સંખ્યાબંધ રંગબેરંગી ફૂલડાં અને ધ્રુવારામાંથી ઉડતાં પાણીનાં ફોરાં સાથે મસ્તી કરતાં એ આળકાને આવતી કાલની ચિંતા નહોતી, કે નહોતું એમને જગતની પાશવતાનું જ્ઞાન. એ તો યસ મસ્ત હતાં—એમની સુંદર રમતમાં. પાસે જ કામ કરતો માળી એ તરફ જોઈ બોલી ઉઠતો, ‘આળવય કેવી મધુર છે ! શ્રીમંત કે રંકના બેઠ તેને નથી. જાણે સગા માડીજાયા જેમ બેઠ રમે છે.’

‘જુઓ અકુલેશભાઈ, આ ફોરામાં જાતજાતના રંગો.’ એક આળક બોલ્યો.

‘ટપુ, મને તો આ ફૂલડાં બહુ ગમે છે. કેવાં રૂપાળાં, મળના, સુગંધી.’ અકુલેશ કહ્યું.

અકુલેશ રમેશકાન્તનો એકનો એક લાડબેલો આળક હતો. રમેશકાન્તનો એ ભવ્ય અગીચો હતો. તેની મધ્યમાં ભવ્ય અંગલો હતો. અકુલેશની સાથે ખેલતો આળક કામ કરતા માળીનો નમાયો પુત્ર હતો. ટપુની મા થોડા દિવસ પહેલાં જ મેનીનજમીડીસના રોગમાં સપડાઈ મૃત્યુ પામી હતી. બિચારો ટપુ તેની માતાના મૃત્યુ પછી આપની સાથે અગિયામાં આવતો અને અકુલેશ સાથે રમીદસી જીવન પ્રકૃષ્ણ કરતો.

અકુલેશને ટપુ સાથે એવું સરસ બની ગયું હતું કે તેના વગર એક પણ પણ રહી શકાય નહિ. કદાપિ ટપુ મોડો આવ્યો હોય તો ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછી અકુલેશ માળીને ગભરાવી નાખતો. ટપુને દેખતાં તો તેના હૃદયને પરમ આનંદ થતો. ટપુ આઠ વર્ષનો હતો. અકુલેશ નવ વરસની ઉંમરનો હતો. તેઓ સાથે રમતા, સાથે ભણતા અને દિવસો મોજમાં કાઢતા.

રમેશકાન્ત તો તેની ઓફિસનાં કામથી પરવારતા જ નહિ. એ મૂડીવાદી માનસના શેઠ ગરીબને દેખી અંગારા જેવા લાલ તમી જતા. ઓફિસમાં પણ નોકરો પ્રત્યે સદાય તે કડક રહેતા. અપોરના અગિયાર વાગે અંગલે આવતા. સાંજે ચાર વાગે ફરી પાછા ઓફિસે જતા. રમેશકાન્ત જેવા કડક હતા, તેથી વધુ ઉર્જાભર્યો તો શેઠાણી રમાગૌરી હતાં. પરંતુ અકુલેશમાં તેનાં માતાપિતાનો કડક સ્વભાવ ઊતર્યો ન હતો, એનો નિર્દોષ હસતો ચહેરો જોનારને આનંદ થાય તેવો, હસતી આંખો ઉજ્જવળ વદન અને ફક્ત ચૂંટી અને આંડિયું પહેલું હોય તો પણ એટલો સુંદર લાગે કે જાણે પ્રેમથી બચ્ચી ભરવાનું મન થાય. ટપુ તો બિચારો ગરીબ માળીનો પુત્ર; અકુલેશનાં ઊતરેલા કપડાં પહેરે. દુર્બળ શરીરનો પણ સ્વભાવનો મળતાવડો.

અકુલેશને રમા કાંઈ પણ ખાવાની ચીજ આપે તો અકુલેશ તેમાંથી થોડી વધારીને ટપુને આપ્યા વગર ન જ રહે.

એક દિવસ બંને બાળકો બગીચાના મધ્યે અંગલા પાછળ એક મોટા આસોપાલવનાં ઝાડ નીચે બેઠા બેઠા રમતાં હતાં. અકુલેશે એક સુંદર ફેરી લાવી ટપુને આપી. ટપુએ ચારે બાજુ નજર ફેરવીને કાંઈક ક્ષોભ અને કંઈક ઉત્સાહથી એ ફેરીનાં વડછંકાં ભરવા શરૂ કર્યાં. એ દૃશ્ય રમાગૌરીએ ઉપરથી જોયું, અને રમેશકાન્ત હાજર હતા તેને બોલાવી ગુપ્તપણે બતાવ્યું ! રમેશનો ક્રોધ તો જ્યારે કહો ત્યારે

તૈયાર જ હોય. તેણે કહ્યું, ‘એ સુવર છે કાણુ?’ રમાગૌરી પણ ડરી ગઈ એવી આંખો ફાડી રમેશે પૂછ્યું.

‘ઉકા માળીનો ટપુ.’ રમા ગભરાતાં ગભરાતાં એટલું જ બોલી શકી. શેઠ ગુસ્સામાં દિવાનખાનામાં આવ્યા અને ટેબલ પરની ફાલબેલ જોરથી દાખી.

‘જી શેઠ.’ કહેતો એક માણસ દાખલ થયો અને હુકમની રાહ જોતો બિભો.

‘ઉકાને બોલાવ અને બકુલેશને તેડી લાવ,’ શેઠે ક્રોધભર્યા સૂરે કહ્યું. એ શબ્દોથી આખો અંગલો કંપી ઊઠ્યો. સલામ ભરી માણસ વિદાય થયો અને થોડી વારમાં જ ઉકાને અને બકુલેશને તેડી હાજર થયો. રમાગૌરી પાસે બકુલેશ ચાલ્યો ગયો. શેઠે તો ક્રોધમાં જ બરાડી ઉઠ્યા, કેમ, તારા દીકરાને અંગલામાં તેડી લાવે છે?’

‘શેઠ સાહેબ, થોડા વખત પહેલાં તેની મા મરી ગઈ. એટલે બાળક ઘેર એકલો ફોની સાથે દિવસ ગુજરે? એટલે અહીં આવે છે અને બકુલેશભાઈ સાથે રમે છે.’ ઉકાએ કંપતા કંપતા કહ્યું.

‘મારા બકુલેશને તારા જેવો મુક્તીસ ભીખારી નથી બનાવવો. કાલે લાવીશ તો નોકરીમાંથી રજા આપીશ.’ શેઠે કહ્યું.

માળી નીચે મુખે કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર રંક અને શ્રીમંતના બેદલાવની કદપનાને વિચારે વિહરતો ચાલ્યો ગયો. તેની સન્મુખ મૃત પંનીનું કંઈ મુખ ઉપસ્થિત થયું અને બીજી જ ક્ષણે ‘મારા ટપુને સાચવજો.’ કહેતા તેના કંઈ શબ્દોનો કાનમાં પડ્યો પડ્યો. અંગલાનાં પગથિયાં ઊતરતાં તેના નયનોમાંથી આંસુ સરી પડ્યા અને અપવિત્ર પગથિયાને પવિત્ર કર્યાં. સામેજ ટપુ નિરાશ અને પડી ગયેલા મુખે બિભો હતો. તેના હૈયામાં બીક હતી

કે રખે આપુ મારશે, તો પણ ઉકાની આંખમાં જ્યારે તેણે આંસુ ભાળ્યાં ત્યારે તો એ અખોલ બાળક પણ રડી પડ્યો.

x

x

x

ખીજે દિવસે પ્રભાતના ફૂકડા ખોલ્યા ત્યારે ઉકા બગીચામાં જવા તૈયાર થયો. પણ મણિ વગરના નાગજેવી તેનાં પગમાં ઢીલાશ હતી, તેના મુખે હોભ હતો. હૃદયની વેદના એને સતાવી રહી હતી, આંખો લાલચોળ બની ગઈ હતી. આખી રાત્રિ તો મૃત પત્ની અને તેનાં કંઈ સંસાર ચિત્રોના જ વિચારમાં વ્યતીત કરી હતી.

‘આપુ, હું આવું છું.’ ટપુએ તેના ધ્યાનરત શરીરને ઢંઢોળ્યું.

શું જવાબ દેવો ? એ વ્રદ ઉકાને ન સૂઝ્યું. તેના હૃદયના ધા પરના બંધ તૂટી ગયા. આવેલી રૂઝો જખમ એકાએક ઊઘડ્યો અને જવાબમાં એ પોક મૂકી રડી પડ્યો. બિચારો ટપુ કંઈ ન સમજ્યો. ઉકાને થયું કે નોકરી છોડી દઉં. પરંતુ ખીજ જ ક્ષણે તેની સામે ડાકણીરૂપી બેકારીના ડોળા ચળકવા લાગ્યા. શું કરવું ? ક્યાં જવું ? એ પ્રશ્ને તેનું હૃદય મુંઝાયું.

એ ફક્ત એટલું જ ખોલ્યો, ‘બેટા, અહીં રમજે. હું પાછો બપોરે વહેલો આવીશ. તારા માટે મજાની ફેરી લેતો આવીશ.’

ફેરી શબ્દ સાંભળી બાળકને ચીડ ચડી. તેના બાળ હૃદયે માન્યું કે ફેરા જ આ બધા દુઃખનું મૂળ છે ?

ઉકા ભાંગતા પગે અને દુભાતા હૃદયે બગીચે આવ્યો પણ એના ચિત્તની શાંતિ ઊડી ગઈ હતી.

એ જેવો બગીચામાં દાખલ થયો કે તરત બકુલેશે પૂછ્યું, ‘ટપુભાઈ ક્યાં છે ?’ એ પ્રશ્નમાં કોઈ અજબ સનાતન પ્રેમનું તત્વ હતું.

પ્રત્યુત્તરમાં ઉકા રડી પડ્યો. બાળક બકુલેશ ન સમજ્યો. તેણે ફેરી તેની મીઠી જીભાનથી પૂછ્યું. ‘ટપુભાઈ કેમ નથી આવ્યા ?’

ઉઠ્યા ધીમા રડતા સૂરે બોલ્યો, ‘ભાઈ, ટપુ હવે નહિ આવે. બાપુજીએ આવવા માટે ના કહી છે.’

બકુલેશ એ સાંભળતાં કંપી ઊઠ્યો. તેના કુમળાં હૃદય પર આઘાત થયો. તેનું જીગર જાંખી રહ્યું-ટપુભાઈ ટપુભાઈ. એ સીધો જ બંગલામાં આવ્યો અને એક સોફા પર પડ્યો. જાણે કોઈ સંસારથી કંટાળી અનેલા વિરાગી સમો. તેની નજરમાં ટપુની મૂર્તિ વણાઈ ગઈ.

રમાગૌરીએ બકુલેશને સોફા પર સૂતેલો જોયો અને માતૃ હૃદય જીજ્ઞાસા વૃત્તિએ ઉશ્કેરાઈને ત્યાં દોડી આવ્યું. બાળકની છાતી પર હાથ મૂક્યો. હૃદયના ધબકારા ખૂબ જ વધી પડ્યા હતા. તેનાં નયનોમાં નિર્દોષતા ભરી હતી. તેના શ્વાસોશ્વાસ અંખતા હતા, ‘ટપુ ટપુ.’

‘કેમ, બેટા, આજે રમવા નથી જવું ? કેમ સુતો છે ? માયું દુઃખે છે ?’ રમાગૌરી વાત્સલ્ય ભાવે બોલી.

એના બોલની મીઠાશ બકુલેશના હૃદય પર કંઈ અસર ન કરી. એ તો અંખતો હતો બસ એક ટપુ. એના જીવનનો સાચો આરામ હતો એક ટપુ.

અગિયાર થતાં રમેશકાન્ત બંગલે આવ્યા. દિવાનખાનામાં સોફા પર સુતેલા બકુલેશ અને તેના શરીરે હાથ ફેરવતી રમાને બાળી તેઓ ત્યાં દોડી આવ્યા; ‘કેમ બકુલેશ સૂતો છે ! શેઠે પૂછ્યું.’

‘કંઈ જ બોલતો નથી. માયું ધગધગે છે,’ રમાગૌરી બોલી અને તેનાં નયનમાંથી બે અંત્રુસરી પડ્યાં. એ અંત્રુમાં રમેશની કડકાઈ થોડીઘણી ચાલી ગઈ.

શેઠે કંપતા હાથે કાલબેલ વગાડી.

‘જી શેઠ’ કહેતો માણસ આવ્યો.

તેના સામે પણ જોયા વગર શેઠ કહ્યું, ‘જા. મોટર નીચે ભભી છે. કહે કે મિ. મહેતા ડોક્ટરને તેડી લાવે.’

માણસ ઝડપથી પગથિયાં ઉતરી નીચે ગયો. અને રાઈવરને શેઠનો હુકમ કહી મંભળાવ્યો.

‘શેઠ સાહેબ, જન્મવાનું પીરસ્યું છે. પધારોને.’ રસોયા બટે આવી ટૂંકો કર્યો. છતાં જવાબ નહિ મળતાં એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર એમ ઉપરાછાપરી બટે કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું.

શેઠ ગુસ્સે થઈ બરાડ્યા, ‘સાલા ગધેડા, જા હવે સાંભળ્યું.’ બટ તો શેઠનો બયાનક ચહેરો જોઈને ચાલ્યો જ ગયો.

ડોક્ટર મહેતા આવ્યા. શરીર તપાસ્યું. આપ્તસ બેગ રાખવાનું કહ્યું. ખાસ કંઈ ચિંતા જેવું નથી. બપોરે પાછા પોતે આવી જશે વિગેરે કહી ડોક્ટર વિદાય થયા.

x

x

x

બકુલેશની માંદગીનો આજે સાતમે દિવસ હતો. સરજન પર સરજન ધૂમ મચાવતાં. છતાંય બકુલેશને આરામ થતો ન હતો. અને આજે તો ‘સનેપાતનો ચાજો છે.’ એમ એક સરજને અભિપ્રાય આપ્યો.

બકુલેશના બિંહાનની બંને બાજુ પર એક તરફ શેઠ અને બીજી બાજુ પર રમા બેઠાં હતાં. ડોક્ટર સામે બેઠા હતા. બકુલેશ ધીમેથી આંખ ઉઘાડી, ‘આહાહાહા, જો જો ટપુ, કેવા રંગો ? આ ગુલાબ ચંપો, મોગરો ! કેવી મીઠી સુગંધ ! મને એ બહુ ગ...મે...છે. લે...લે...ટ...પુ, આ મઝાની હાકુસ.....ટપુભાઈ, ટપુભાઈ, જો તો, આ કુવારાની ધારામાં પણ ફૂલડાં જેવા રંગો...ટપુ...ટપુ...’ અને તેના નેત્રો નીચે ઢળી ગયાં.

‘ટપુભાઈ કાણુ ?’ ડોક્ટરે પ્રશ્ન કર્યો.

શેઠ એ પ્રશ્નનો પડધો પાડ્યો.

શેઠાણીએ કહ્યું, ‘માળી ઉકાનો દીકરો.’

તુરત એને બોલાવે તોજ આરામ થાય.” ડોક્ટરે કહ્યું.

શેઠ કાલબેલ વગાડવા અને માણસ આવે તેની રાહ જોવા ન થોભ્યા, એ પોતે જ સીદ્ધા બગીચામાં કામ કરતા ઉકા માળી પાસે ગાભરા બની દોડી આવ્યા, ‘ઉકા, ટપુ ક્યાં ?’ તેણે સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ઉકાના મુખ ઉપર તો એ દિવસથી કાલિમા પથરાઈ ગઈ હતી. પણુ ગરીબને શું દુઃખ હોય તે પૂછવાની પણુ કાને પરવા હોય છે.

ઉકાએ કહ્યું, ‘કેમ શેઠ, ટપુને યાદ કર્યો ?’

‘હવે બોલ, જલદી કહે. ક્યાં છે ? તેડી લાવ. તુરત તેડી લાવ.’ શેઠે કહ્યું. એની વાણીમાં આજીજી હતી.

ચીરાતાં હૃદયે ઉકા બોલ્યો, ‘શેઠ સાહેબ, એ તો ગયો છે: જ્યાં અમીર ગરીબના બેઢલાવ નથી, જ્યાં ધર્ષા નથી, જ્યાં શ્રીમંતાઈના દંભ નથી, જ્યાં પ્રપંચ નથી, એવા પુનિત ધામમાં. હવે એ ક્યાંથી આવે શેઠ ! આપે તેને આવવાની બંધી કરી, બીજે દિવસથી એ માંદો પડ્યો, અને ચાર દિવસની માંદગીમાં પૂરી દવા વગર, પૂરા ખોરાક વગર, પુરી ચાકરી વગર, આ બેકદર દુનિયા અને ગરીબ આપને મૂકી ચાલ્યો ગયો છે.’ ઉકાના દિલમાંથી એક ટુસડું સરી પડ્યું.

શેઠને એ મૃત્યુ સાંભળી આઘાત થયો. તેતું કારણ કાંઈ ટપુ પ્રત્યેની હમદર્દી ન હતી પણ પોતાના પુત્રની જીવનદોરી ટપુ હતો, એ હવે એ સમજ્યો હતો. ને એજ કારણે એતું હૃદય ધવાયું હતું.

લથડતે પગે તે અંગલા પર આવ્યો. તેના મુખ પરનું નર ઊડી ગયું હતું. ઊત્સુક હૈયે રમાગૌરીએ પૂછ્યું, ‘કેમ ટપુ, આવે છે ?’

પ્રત્યુત્તરમાં શેઠ પ્રથમ વારજ રડી પડ્યા. અત્રુનો એક સામટો પ્રવાહ ચાલ્યો.

‘ટ...પુ...ટ...પુ, બસ કેમ નહિ આવે ? હેં ઉકાકાકા, કેમ નહિ આવે ! કાણે ના કહી છે ? ટપુભાઈ ટપુભાઈ...ઓહ આવું છું. ત્યાં આવું છું હો ભાઈ ! ટપુભાઈ, આવું છું.’ અકુલેશનો બકવાટ ચાલુ જ હતો. એ નવ વર્ષના નિર્દોષ બાળકે બધાને રડાવ્યા.

રમાગૌરી તો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યાં. પોતાના પ્યારા અકુલેશની માંદગીમાં એ પાગલ બની ગઈ હતી. શેઠને તો વિયોગનું મૂલ્ય આટલું કપરું હશે તેની કલ્પના જ ભયંકર લાગતી હતી. ડોક્ટરે કહ્યું, ‘રોગની ભયંકરતા વધતી જાય છે.’

‘ટપુભાઈ...આ...તું છું. બા...બા...બા...’ કહેતા અકુલેશના આત્માએ વિદાય લીધી. ઇન્દ્ર ભુવન સમા એ ઓરડામાં ધડીબર રમશાન સમી શાન્તિ પ્રસરી. પણ બીજીજ ક્ષણે રૂદનનો ભયંકર નાદ બંગલાને કંપાવી રહ્યો.

અકુલેશનો આત્મા ઊડી ગયો હતો; ટપુને મળવા, એ પવિત્ર ભૂમિના બગીચામાં રમવા; જ્યાં કોઈ જાતના બેદલાવ નથી રમેશ અને રમા હવે સમજ્યાં હતાં. સાચા વિયોગના મૂલ્યને સમજી તેમણે પોતાના બંગલાને બાળકોની રમત માટેનું રમણાંગણ બનાવ્યો હતો. ઓફિસ વગેરે વેપાર બંધ કરી પતિ પત્નીએ બાલકોની સેવા એજ પ્રભુ સેવા માની બાળમંદિરની શરૂઆત કરી એ દંપતી પાપનો પાશ્વર્યા કરી રહ્યાં હતાં. ઉકા બિચારો તેનો મદદગાર બન્યો હતો. બાળકો એટલે પ્રભુનાં સાકાર સ્વરૂપો માની એ દંપતી તેમને પૂજવા લાગ્યા.

અંધારી દુનિયા

ચાર ચાર અઠવાડિયાથી 'દેવદાસ' શ્રીદમ મુંબઈનું આકર્ષણ બની રહી હતી. છેલ્લા 'શો' માં હું ગયો હતો અને મોડી રાત્રે ઘર તરફ નળબળર ઉપરથી આવી રહ્યો હતો. વચ્ચે આવતી એક ગલીના નાકા પર હું વળ્યો. મારી પાછળ એક ઓરત ચાલી આવતી હતી. મેં પાછળ જોયું: ચન્દ્રના આછા પ્રકાશમાં તેની સફેદ સાડી ભીડી રહી હતી. 'ચીટ ચીટ' એવો તેણે ધ્વનિ કર્યો અને હું થથરાતાં ઊભો રહ્યો. તેણી ચપળતાથી મારી નજદીક આવી આંખો નચાવતાં બોલી, 'સાહેબ, મારી પાછળ આવોને.....' અને તે ધીમે ડગલે પસાર થઈ. કાંઈક ક્ષોભ, અને જીજ્ઞાસાથી હું તેની પાછળ ચંત્રવત્ ધસડાયો.

બાળાની ઉંમર યુવાન હતી. ૨૦ થી ૨૨ વર્ષની એ સૌન્દર્યવતી યુવતી હતી પરંતુ તેના મુખ પર ભીંડી ઉદાસીનતા નજરે જોનારને તુરત જણાઈ આવતી અને તેના એ ઉદાસીનતાભર્યા મુખથી તેણી વધુ આકર્ષક લાગતી હતી. હું ગુપચુપ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

તે એક અંધારી ગલીમાં દાખલ થઈ. તે લત્તો કંગાલ હતો. તેમાં રહેનારાં પણ કંગાલ હતાં: એ બધી વિચારણા દબાવી હું તો તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ધણીવાર લોકો ફસાવી લૂંટ કરે છે તેવું તો આ નહિ હોય ને? એમ હૃદયમાં શંકા થઈ પણ બીજી પળે જ એ શંકા બરફની જેમ પીગળી ગઈ કારણકે મારી પાસે સીલકમાં દસ રૂપિયાથી વધુ નહોતું.

એ એક જર્જરિત મકાન પાસે અટકી અને પહેલા માળનો દાદર ચડવા લાગી: હું પણ એ દાદર ચડી ઉપર ગયો. કોઈ અંધારી દુનિયામાં હું આવ્યો હોઉં તેવું મને લાગ્યું, તે ઉપર એક ઓરડો ખોલી દાખલ થઈ, ઓરડામાં ઝીણો ટેબલલેમ્પ સળગતો હતો અને એક બાળુ એક ચાર પાંચ વર્ષનો બાળક સૂતો હતો તથા દોઢ વર્ષની બાલિકા ઘોડિયામાં ધસધસાટ ઉઘી રહી હતી. બાળક માંદું હતું.

ઓરડાની રિયાસતનું શું પૂછવું ! એક તરફની બાળ ઉપર બે માટલાં હતાં. વળગરણી ઉપર થોડા કપડાં ખૂલતાં હતાં. એક ખૂણામાં રસોઈ કરવાની સગડી અને થોડાં વાસણ તથા પરચુરણ ચીજો રાખવા માટેના ડબ્બાકુબ્બી હતાં. એક બાળુ ખાટલા પર સ્વચ્છ ઝિજાનું પાથર્યું હતું, ઓરડીની દરિદ્રતા અને કંગાલિયત જોઈ મને ત્રાસ થયો.

હું હૃદયમાં કોઈ અકથ્ય મૂંઝવણ અનુભવાતો એ નિહાળી રહ્યો: તેણી શરમાતી હોય તેવો અભિનય કરતાં ખોલી, ‘સાહેબ, ઝિરાજો ને ! અમારા ગરીબનાં કંગાલ મૂંપડાંમાં બીજું શું હોય ?’ હું કાંઈ પણ નહિ બોલતાં બીજાના પર બેઠો: તેણી મારી સામે નાની પાથરેલ શેતરંજી પર બેઠી. મારા જીવનમાં આવો પ્રસંગ પહેલવહેલો હતો.

તે ખોલી, ‘કેમ બહુ જ શરમાવ છો ? છેલ્લા છ માસથી હું આવા અનુભવ લઉં છું. કમનસીબે જોર ક્યું ત્યારથી મારી આ દશા છે. સાહેબ, હું ઢોંગ નથી કરતી પણ સત્ય કહું છું.’ કહેતી એ બાળા રડી પડી. હું તો શાંત બેઠો રહ્યો. આંસુ લૂછતાં વળી તેણે આગળ ચલાવ્યું: ‘આપને નીરખી મારા હૃદયમાં શાંતિ થાય છે પછી ગમે તે કારણ હોય.’

તેના શબ્દો સાંભળી હું બોલ્યો,
તમારી જીવન હાલત આવી કેમ બની એ જણાવી શકો ખરાં ?

‘જરૂર, પણ એમાં અશ્રુ અને આહ સિવાય બીજું કંઈ છે નહિ.’

‘કંઈ હરકત નહિ. મને ય થોડો એ અશ્રુ અને આહમાં ભાગીદાર થવા દો.’ મેં જીજ્ઞાસાથી કહ્યું.

આ સાંભળી તેણી બોલી: ‘મારી જીવન કિતાબ મેં કાંઈ પાસે બોલી નથી. મને આવો પ્રશ્ન પૂછનાર પણ આપ પહેલા મળ્યા. મારા જીવનની આવી કશું દશા આવશે એવી મને પહેલા સ્વપ્નામાં પણ કલ્પના નહોતી. જ્યારે તમે તે જણાવો મારો છો, ત્યારે સાહેબ હું આપને જરૂર જણાવીશ.’ કહી તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો અને તે બોલી, ‘ઘણા આવી ગયા પણ એ તો આવતાં વેંત રસમસ્તી ખેલે, મારા દેહના બૂખ્યા વરૂ બની થોડો સમય મને ચૂંથા ચાલ્યા જાય અને પાછા ભાગ્યે જ દેખાય મારો નિભાવ હું આમ ચલાવું છું.’

‘તમારા પતિ મૃત્યુ પામ્યા છે?’ મેં પૂછ્યું. તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં તેણી બોલી, ‘સાહેબ આપ શરૂઆતથી સાંભળો. આપને સાંભળતાં અણગમો તો નહિ થાય ને? હું એક ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મ પામી ખૂબ જ મોજમજાહમાં ઉછરી; મારો વિવાહ મારી જ્ઞાતિના એક યુવાન સાથે કરવામાં આવ્યો. મારા પતિ શ્રીકાન્ત સાથે મારો ગૃહસંસાર ભાગ્યે જ બે વર્ષ ચાલ્યો, પરંતુ મારા કમભાગ્યે કહો કે કુદરતનો કાપ કહો, તેને ક્ષયનું દર્દ લાગ્યું પડ્યું અને તે ક્ષણ થવા લાગ્યા અને...એ...દિવસ આવી પહોંચ્યો પછી તો મને ‘સાપનો ભારો’ કહી લોકો સંબોધવા લાગ્યા. ત્યારે મારી ઉંમર સોળ વર્ષની હતી. ત્યારથી હું દુઃખમય જીવન ગુજારવા લાગી: એ દુઃખ હજીજાણે કેમ ઓછું નહોત્ય તેમ મને કુટુંબીઓ પડદા પાછળ ડરાવા લાગ્યા એક

કમભાગી દિવસે હું મારા જેઠી પતિત થઇ. સાહેબ યૌવનની બુધ દરેકને લાગે છે; હું ત્યાગી નહોતી; થોડો સમય અમારો ગુમ વહેવાર ચાલુ રહ્યો અને પછી મને ગર્ભ રહ્યો હોય તેવા ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં, ને રાંડ, અભાગણી, હડકાઇ વગેરે મેણાના માર મારી માથે વરસવા શરૂ થયા. મારા જેઠ તો ગુપચુપ નાસી ગયા. મારાં સાસરિયા મને નિલંબ-હરામી વિગેરે કહી સંબોધવા લાગ્યા અને છેવટ મને ઘર છોડી ચાલ્યા જવા અગર આપઘાત કરવાનું ફરમાન થયું. મારા જીવને કાઢી નાખવા જેટલી હૃદયશક્તિ મેં નહોતી કેળવી : હું ચાલી નીકળી અને મહારા પિતા આશ્રય આપશે એ આશાએ હું મારા પિતાના ગૃહે આવવા નીકળી. મારા સાસરાના ગામથી પાંચ છ ગાઉ દૂર મારું પિયર હતું ત્યાં ચાલીને જ ગર્ભ પણ મને ભાળતાં કાળને દેખી માણસ કંપે તેમ મારા પિતા ધૂળ જાઠયા અને મોહું પણ ન બતાવીશ તેમ કહ્યું. ખરેખર સાહેબ, ત્યારે હું હિંમત હારી ગઈ. મારી આશા પડી લાંગી, એ વખતે મારી આંખે અંધારા આવ્યા, દુનિયા મને ડોલતી લાગી. જ્યાં કિરમત લઈ જાય ત્યાં ચાલી નીકળવું એવો દ્રઢ નિશ્ચય કરી હું સ્ટેશન પર આવી. મારા સદ્ભાગ્યે કહો કે મારા દુર્ભાગ્યે કહો ત્યાં એક શ્રીમંત મારી તરફ શિકારી નજરે નિહાળી રહ્યો હતો એ મેં જોયું અને તેને પાસે ખેલાવી મેં કહ્યું. “શેઠજી, હું અનાથ છું. આ જગતમાં મારું કાંઈ નથી” અને મારા પાપની કહાણી ટૂંકમાં તેને જણાવી. તેણે મને આશ્વાસન આપ્યું અને પોતાને ઘેર કામકાજ કરવા માટે નોકરી આપીશ અને જીવન નિર્વાહ ચાલે એ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરી આપીશ તેવું તેણે વચન આપ્યું.

હું તેની સાથે અલખેલી ગણાતી મુંબઈ નગરી તરફ આવવા રવાના થઈ. થોડો વખત તે શેઠને ત્યાં કામ કયું” શેઠને ત્યાં પૈસાની કમી નહોતી. તેઓ એક મિલન માહિક હતા. એ હું જ્યારે મુંબઈ

આવી ત્યારે ખચર પડી. ત્રણ ચાર માસ એમજ પસાર થયા. તેમના ઘેર તેની પત્ની, બે બાળકો અને એક બહેન એટલા માણસો હતાં, તેના માતા પિતા તથા અન્ય કુટુંબ દેશમાં એટલે કે કાઠિયાવાડમાં રહેતા હતાં. ઘરમાં દરેકને હું પ્રિય થઇ પડી. એમાં ય શેઠાણી તો મને સગી બેન જેટલું માન આપે અને મને પૂરા માસ થતાં પ્રસૂતિગૃહે મોકલવામાં આવી અને ત્યાં મેં પુત્રને જન્મ આપ્યો. મારું આશાભર્યું કુસુમ કહો કે પામતું ફળ કહો, તેની પર મારી પ્રેમદષ્ટિ અતૂટ જડાઈ ગઇ. પણ મેં ગર્ભ પાડી નાખવા માટેની ઘણી ગરમ દવા ખાધેલ હોવાથી બાળક રોગી અને માંદો રહેવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ હું શેઠને ત્યાં પુના રહેવા લાગી. તેઓના બંગલામાં મને જુદી ઓરડીની એક સરસ રૂમ વાપરવા આપી હતી. દરેકની ‘સરલાબેન, સરલાબેન કહેતા જીભ સુકાતી. પરંતુ સાહેબ, અસાગણીના નસીબમાં ક્યાંઈ સુખ દેખ્યું છે ! ત્રણ ચાર વર્ષ પસાર થયાં ત્યાં તો મારા બેહાલ શરૂ થયા, શેઠાણીને પ્રસૂતિ આવવાની હતી. તેઓ દેશમાં ગયા: પાછળ હું એક અને શેઠના બેન રહ્યાં. શેઠના બેન પીસતાલીસ—પચાસ વર્ગના ગ્રોંદ હતાં અને તેઓ તો આખો દિવસ ત્રાજી મહારાજની સેવામાં રહેતાં, કારણકે તેમણે મરજાદ લીધી હતી. શેઠનો પણ વૈષ્ણવ ધર્મમાં સારો જીવ હતો. પ્રસૂતિ પછી મારું સૌન્દર્ય અજગ્ન ઝળહળી રહ્યું હતું. એક કપરી પગે અને મારા કમનસીબે હું ધારતી હતી તે પ્રસંગ આવ્યો.

બંગલામાં કોઈ નહોતું. જે શેઠ મારા તરફ મમતાભરી ચાહના રાખતા અને મુરખી તરીકે વર્તણૂક રાખતા તેને બદલે મને તેના ઓરડામાં બોલાવી કહ્યું: ‘સરલા, આજે મારું માથું બહુ જ દુ:ખે છે.’ મેં કહ્યું: ‘લાવો દવાવું’ કહી હું તેના મસ્તકને દાખવા લાગી, પણ તેના હૃદયની ઝલુઝલાટીનો કરંટ મારા હૃદયને લાગ્યો. સાહેબ આપજ વિચાર કરો; ઘી અગ્નિ પાસે

કેટલી ધડી સલામત રહે ? દારૂમાં દેવતા મુકાય ત્યારે સળગતા વાર ન લાગે તે મુજબ મારો અને તેનો કામગિર સળગી જાયો. અમારું પતન થયું અને પછી તો એ પાપલીલા કહો કે પ્રેમલીલા કહો તે હમેશ ચાલવા લાગી.

શેઠાણી આવ્યાં ત્યારે તો હું બીજવાર ગર્ભવતી બની હતી. શેઠાણીની પાસે અમારી ચાલાકી ન ચાલી શકી. શેઠે કહ્યું. ‘સરલા તું ગમે ત્યાં નાસી જા.’ હું એ નિષ્કુર તરફ જોઈ રહી. હું અબળા અને માઈ કાણ ? જે સ્થિતિમાં તેણે મને આશ્રય આપ્યો તેવી જ સ્થિતિમાં મને પાછો તેણે ધક્કો માર્યો. પ્રેમલીલા વખતે તેણે મને વચનથી કોલ આપેલ કે તને જીવું મકાન લઈ આપીશ, તારા જીવનનિર્વાહ માટે હું યોગ્ય કરીશ, પણ પાછળથી એ પિશાચ તદ્દન નિષ્કુર બન્યો. હું મારા નાના બાળકને લઈને ચાલી. મારી પાસે થોડા પૈસા મેં બચાવેલ તેથી હિંમત નહિ હારતાં આ લતામાં એક કોટડી ભાડે રાખી. તે પૈસા કેટલા દિવસ ચાલે ? ફરી પાછી પટની ચિંતા શરૂ થઈ. પેટનો અગ્નિ બીજા કશાથી ખુઝાઈ શકતો નથી. મને ત્રિદોષ લાગુ પડ્યો એટલે કે એક તરફ પેટની ચિંતા, બીજી તરફ માંદા બાળકની ચિંતા, ત્રીજી તરફ ગર્ભની ચિંતા: કહો ક્યાં જઈ ? છતાં આજીવનની સ્ત્રીઓ મિલમાં મજૂરી કરવા જતી હતી તેની સાથે હું મજૂરી કરવા લાગી અને થોડા માસ તેમજ પસાર થયા, બાદ મને એક પુત્રીનો પ્રસવ થયો. ત્યારબાદ પણ હું મિલમાં મજૂરી કરવા લાગી, પણ ત્યાં મારું નશીબ રહ્યું. ત્યાંના મારા ઉપરી મુકાદમની આંખ મારા માટે ફરી. એ દારૂડયાને નિહાળતાં જ મને ભય લાગતો. હું બ્રહ્મણ જાત. તે મુસલમાન અને તેની સાથે મેં સંબંધ રાખવા ના પાડી. તેથી તે ગુરસે થયો અને પછી મને એવા બેકારીના

સમયમાં રળ મળી. ત્યારથી મારી દુર્ગતિની સાચી શરૂઆત થઇ. ત્યારપછી દસ દિવસે પંદર દિવસે આપના જેવા કોઇ આવે....અને મારો નિભાવ ચાલે છે. સાહેબ.’ કહેતા યુવતીએ ખૂબ જ થાકી ગઇ હોય તેમ લાંબો નિશ્વાસ મૂક્યો. થોડું પાણી પી ફરી તે બોલી, ‘સાહેબ, આજે આપને આ હકીકત કહેતાં મારા હૃદયમાં શાન્તિ થઇ. મારા હૃદયની કથની મેં કોઇને કહી નહોતી. હવે તો મારું જીવન આ મારા બાળકો માટે છે. આ બિચારી નાની બાળકોને પણ આજે શિતળા નીકળ્યાં છે. હું તો હવે ખરેખર હિંમત હારી ગઇ છું. સાહેબ, આજે તો હૃદયનો ભાર ઓછો થઇ ગયો. હવે મારું મૃત્યુ આવે તો પણ મને નિરાંત થાય.’

હું તો તેની વાત સાંભળી દિગ્ભ્રૂદ બની ગયો.

તે બોલી ‘સાહેબ, શું જોઇ રહ્યા છો ? શું વિચાર કરો છો ? આપના જેવા શાન્ત માણસ કોઇ મેં જોયા નથી, ખીજા તો આવે અને મારા દેહના ભુખ્યા હોય તેમ આંખો ચગચગાવે. જ્યારે આપની આંખમાં કરુણા દેખી હું અજ્ઞ થાઉં છું. શું દુનિયામાં હજીએ પવિત્ર યુવાનો પડ્યા છે ?’

‘અહીં દુનિયામાં અધુંય છે સાફંય છે ને નરસુંય છે. દુનિયા તો દારંગી છે.’

‘ભાઇ, પીશ્ચાય જેવા યુવાનોથી હું કંપતી છતાં કૃતિમ દાસ્ય વેરી તેમને સત્કારતી ને સત્કારું છું. કારણ કે તેના ઉપર મારો જીવનનિર્વાહ છે. ખીજે કશે નોકરી મળતી નથી અને મળે છે તો દેહના વેચાણ સાથે ત્યારે મજૂરીએ કરવી અને દેહ વેચવો એ બે સાથે કરવા કરતાં દેહનું વેચાણ એક જ કેમ ન કરવું ? આજે કુલીન ગણાતી ઓરતના કમલાગ્યે આ ધંધો બન્યો ધડીભર

તો એમ થાય છે કે ચોપાટીના દરિયામાં આશ્રય લઉં, પણ મારા આ બે બાળકોની ચિંતા મને મુંઝવે છે. મારા એ બે પેટ માટે હું અત્યારે મુશ્કેલી જેવું જીવન ગુજારી રહી છું. અહો, આજ તો બહુ વાત કરી, રાત પણ વિતી જવા આવી, આપને સાહેબ મેં ખરેખર ઉજાગરોં કરાવ્યો. આંખો તો લાલધૂમ બની છે. અનેકની સ્ત્રીઓ રજાવાવનાં આ ધંધો હવે તો હું મૂકવા ઇચ્છું છું પણ પેટપુરી શુદ્ધ મજૂરી ક્યાં મળે છે ?' કહી તે અટકી.

સવાર પડવાની તૈયારી હતી. છેવટે મેં કહ્યું, 'તારા જીવન નિર્વાહ માટે મારાથી બનશે એટલી સહાય કરીશ; હાલ આ દસ રૂપિયાથી એકાદ અઠવાડિયું ખેંચી કાઢ કારણ કે મારે કાલે કંપનીના કામે બહારગામ જવું છે. હું આવ્યા પછી તારી પાસે આવી જરૂર બનતી મદદ કરીશ.' તે મારા સામે જોઈ રહી અને ખોલી 'ભાઈ, ફરી આવવા માટે જાણ કહી ગયા પણ કદી દેખાયા નથી પણ તમે જરૂર આવશો એમ માફ હૃદય સાક્ષી પૂરે છે. આપનું ભલું થાય એથી વિશેષ કંગાલ અને પતિત હું બીજું શું કહું ?' તે મારા સામે આભારભરી નજરે જોઈ રહી. તેની બાળકોના રડવાનો અવાજ આવ્યો. બાળકો તાવમાં ધીખી રહી હતી અને તેના આખા શરીર પર બળિયા દષ્ટિગોચર થતા હતા. તેણી બહુ જ મુંઝાતી હતી તેવું મને લાગ્યું: પણ મારે બીજો કાંઈ એ વખતે ઉપાય નહોતા. આશ્વાસન આપી હું વિદાય થયો. તેના નેત્રમાંથી અશ્રુનીકળતાં મને દેખાયાં. તેની કશું ભૂતિ પથ્થર જેવા હૃદયને પણ પિગળાવે તેવી હતી. 'આવજો ભાઈ એટલું જ એ ખોલી શકી અને હું વિદાય થયો.

કંપનીનું કામ કરી અઠવાડિયા બાદ હું આવ્યો અને તે યુવતીને યોગ્ય મદદ આપવા ઉત્સુક બન્યો પરંતુ, તેજ તારીખના સ્થાનિક પેપરમાં નીચેના ખબર મેં વાંચ્યા.

આપઘાત

આજે સવારે નળખજાર પરથી જતા નાકા પરની ગલ્લીમાં એક યુવતીએ મેડીએથી પડતું મૂકી આપઘાત કર્યો હતો: મરતી વખતે તેના હાથમાં ચિટ્ટી હતી. તેમાં ફક્ત ત્રણ લીટી જ લખેલ હતી.

‘મારો વહાલો પુત્ર અને પુત્રી મૃત્યુ પામ્યા. કફન માટે મારી પાસે પૈસા નહોતા અને ત્રણ દિવસના ઉગ્નગરા અને શ્રમથી મને તાવ આવતો હતો તેથી કંટાળા મેં આપઘાત કર્યો છે.’ એ ત્રણેના શબોનો અગ્નિ સંસ્કાર મ્યુનિસિપાલિટીએ કર્યો છે.

મારી આંખમાંથી અંધુ સરી પડ્યાં, મને તેનાં છેલ્લા શબ્દો યાદ આવ્યા.

‘ભાઈ ફરી આવવા માટે ઘણું કહી ગયા પણ પછી દેખાવા નથી, પણ આપ જરૂર આવશો એમ માફ હૃદય કહે છે.’

‘ખરેખર હું જાત, જરૂર જાત પણ હવે કાની પાસે જાઉં?’

ગાંડી

ઘણાં દિવસપરની વાત છે.

ગાંડી આવી ગાંડી લે...લે...લે...લીલીપોપો, એલા દોડગ્ને, ગાંડી, ગાંડી,' કહેતા ચાર પાંચ છોકરા એક અર્ધનગ્ન સ્ત્રીને સતાવી રહ્યાં હતાં.

‘શાને સતાવો છો આપુ, મને ધડીભર તો નિરાંતે જાંપવા દો.’ નિશ્વાસ નાખતી એ યુવતી બોલી.

હું મારે ઘેર જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં ઉપર પ્રમાણે તે સ્ત્રી અને શેરીના છોકરાઓ વચ્ચે બસતી વસ્તુસ્થિતિ જોઈ, છોકરાઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢી હું તે સ્ત્રી પાસે ગયો. તે સ્ત્રીની ઉંમર ભાગ્યે જ આવીસ વર્ષની હશે. યુવતી યૌવનવંતી હતી, છતાં તેનાં મુખપર મલિનતા છવાઈ ગયેલ માલૂમ પડતી હતી. તેનું યૌવન લૂંટાઈ ગયું હોય તેવું જોનારને લાગતું, તે નિશ્વાસ નાખતી બેઠી હતી; તેની પાસે એક વર્ષનું બાળક રમતું હતું. તે યુવતિને નહોતું જાન શરીરનું કે પાસે શું બની રહ્યું છે તેનું. તેના કપડા ગંધાતાં હતાં. વાળની લટ છુટી લટકતી હતી. અંગપર કોષ્ટક જગ્યાએ ઉઝરડા દષ્ટિ ગોચર થતાં હતાં, જાણે નિર્ધનતાની એ શાક્ષાત પ્રતિમા કેમ ન હોય ? એ અનાથતાની મૂર્તિ ઘેર ઘેર બીજા ભાગતી છતાં શું

તેનું પેટ નહિ ભરાતું હોય ? તેનો વિચાર કરતો હું તેની પાસે જઈ ઊભો રહ્યો.

તે આઈ આશા ભર્યા હૈયે મારા સામે જોઈ રહી અને બોલી ‘એક પૈસો આપોને ! મારે! બાળક બે દિવસ થયા દૂધ વગર ટળવળે છે. ધાવણુ આવતું નથી.’

હું હજુ કાંઈ બોલું તે પહેલાંજ તે આઈ હી...હી...હી હસવા લાગી અને બોલી, ‘કેમ મારી સામે શું તાકી રહ્યા છો ! નિલંબજ ! હી...હી...હી...કરી તે સ્ત્રી ફરી વિકટ હાસ્યે ભયંકર પડવા પાડી મારા સામું અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહી.

સમય સાંજનો હતો અને આસપાસ કોઈ નહોતું મેં કહ્યું ‘બેન તમે આમ દિવાના થઈ શાના ફરો છે ? દેખાવ ઉપરથી તો કોઈ આઅશ્દારનાં પુત્રી હો તેમ જણાય છે. છતાં આવી યુવાન વયમાં શાને માટે રખડો છો ? શું તમારે ઘર નથી ? સગા નથી ?’

‘મારે બધું હતું પણ મારું નસીબ ફુટેલ હતું.’ તે આઈ દિન મુખે બોલી.

‘તમે તમારી એ કમનસીબી કહો તો જરૂર તમારું દુઃખ દૂર કરવા હું બનતું કરીશ બહેન’ મેં કહ્યું.

‘એમ ? જાણે મોટા દયાળુનો અવતાર ! તારા જેવા તો ઘણા મારા ભાઈ થતા આવ્યા અને માફ જ યૌવન લૂંટી મને તજી ચાલ્યા ગયા. હાથના હાવભાવ અને મુખનાં અભિનય કરતાં એ સ્ત્રી બોલી,

મેં કહ્યું ‘પરંતુ બહેન પાંચે આંગળા સરખા નથી હોતા, હું મારા ખરા જીવરથી કહું છું કે તું મારી ધર્મભગીની છે. તારી દુઃખ કથની મને સંભળાવ તે જાણવાની મને જાણાસા થઈ છે’ તે યુવતી પાગલ દશા અનુભવતી હતી પરંતુ મારા ઉપરોક્ત શબ્દો સંભળી કેમ જાણે ડહાપણવાળી ન હોય તેમ બોલી,

‘દૂધથી દાઝેલ છાશને પણ ફૂંકી ફૂંકીને પીએ છે, બાઈ, તારે જાણવાની જીતાસા છે તો મારી કશું કથની તને જરૂર કહું છું. મારા દુઃખનો ઉપાય હવે આ જગતમાં નથી રહ્યો કે તું ફેરવી શકે પરંતુ તારું હૃદય સાંભળવા ઉત્સુક છે તો હું તને મારી ‘રામકાણી’ કહું તે સાંભળ તારી છાતી વજની કરજે’ કહી તે યુવતી પોતાની વિતક કથા કહેવા લાગી. હું તેની સામેના પથ્થર પર બેઠો.

‘હું મારા બાલવયનાં આનંદની વાત નહિ કરું; મારી માતા મને બાલવયમાં મુકી મૃત્યુ પામી હતી. હું ચૌદ વર્ષની થઈ ત્યારે પરણીને મારા સાસરે આવી, મારા સસરા તો હતા જ નહિ. મારો પતિ પંચાવન વર્ષનો ધરડો હતો. મારા પિતાએ મારું વેચાણ આઠ હજાર રૂપિયાથી કયું હતું. મારા વૃદ્ધ પતિના અંગે શિથિલ થઈ કંપી રહ્યાં હતાં. મુખમાંથી લાળ વહેતી હતી, તેનાં માથામાં ટાલ પડી ગઈ હતી. રોજ નાકમાં નવટાંક તમાકુ સૂંઘતા, દાંતમાં ચોકઠા ચઢાવેલા હોવાથી અને ગાલમાં કરચલી પડેલ હોવાથી મુખ વિકૃત બની ગયું હતું. તેની દાઢી અને ડોક ડગડગ ધ્રુજી રહી હતી. એ કહેવાતા મારા સ્વામીનાથ છે એવી જ્યારે મેં વાત સાંભળી ત્યારે જ મને આપઘાત કરવા મન થયું હતું.

‘હું પરણી. મારા કંથ જોઈ વેદનાથી સજગી ઊઠી. મારા પતિ એક લાખના પુંજપતિ હતાં. બ્યાજ વટાવ અને ગરીબોનાં ગળાં કાપવાનો તેનો ધંધો હતો.

શેઠ કહેવાતાં. નોકર, ચાકર, મોટર બધી વાતની બાદશાહી હતી.

પુત્રની ભયંકર લાલસાને અંગે મારી સાથે તેણે છઠ્ઠી વાર લગ્ન કયું હતું. એ વર્ષ તેમને પસાર થઈ ગયા. હું પણ યુવાનીના ઝોલે ચડી. અને તેવામાં જ મારા તાકાતહિન કંથ માંદગીના બિછાને પટકાયાં.

તેણે વીલ કયું. બધી મિલકત જુદા જુદા ફંડમાં આપી, અને

મને માસિક દરમાયો સો રૂપિયા મળે તેમ ઠરાવ્યું. જ્યારે મારી હૈયાતી નહોય ત્યારે મને મળતા દરમાયાની રકમનો ઉપયોગ જ્ઞાતિને આપી તેની મૃત્યુ તિથિને દિન લાકુ ઉડાવવામાં વાપરવી તેવું ઠરાવ્યું. તે માટે બે ટ્રસ્ટી નીમાયા તે અમારી જ જ્ઞાતિનાં હતાં. એમાંનો એક વયોવૃદ્ધ હતો જ્યારે બીજો પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમરનો હતો,

વીલ કર્યા પછી બીજે દિવસે જ મારા પતિ પ્રભુનાં દરબારમાં પહોંચી ગયાં. જનતાની નજરે હું ખરેખર ત્યારથી ત્યાગ મૃતિ' બની. જો કે મેં સંસાર સુખ કેવું હશે તે સ્વપ્નામાં પણ નહોતું જોયું. હું વિધવા બન્યા પછી સગાં વહાલાં, પાડોશીઓ અને હેતુ મિત્રો મારા તરફ પીળી નજર નાખવા લાગ્યાં. કેમ જાણે હું તે દરેકના ભોગનું રમકડું ન હોઉં? સમાજના આદર્શ ગણાતા વડીલો અને મારા એ કહેવાતાં સગાઓ જ્યારે હું ખૂણામાં હતી ત્યારે મારી સાથે વાતો કરવા આવતાં. હું શાંત રહેતી અને બધું સમજતી. વિધવા ! એટલે કેમ જાણે દરેકનું શિકાર ધામ નહોય ! દરેક તેની તરફ શિકારી નજર ફેંકી શકાની દૃષ્ટિએ જુઓ.

મારો પણ એ વખતનો યુવાનીનો જુરસો કેમે કરી શાંત ન રહે તેવો હતો. પણ શું કરું ! મારા પતિની વર્ષિ પણ વિતી ગઈ, મને દરમાયો મળતો તે પણ છેલ્લા બે માસથી મળતો નહોતો. એ માટે હું મારા નાના ટ્રસ્ટી પાસે ગઈ.

‘બહેન આવો. કેમ કંઈ કામકાજ છે ! ખુશીથી જણાવો તે બોલો.’

‘મને છેલ્લા બે માસથી પૈસા મળ્યા નથી, માટે હું તપાસ કરવા આવી છું કે તેનું કારણ શું !’ મેં પૂછ્યું.

‘તમેને પૈસા નથી મળતા એ અત્યારે જ જાણું છું. પણ કદાચ

મુનીમ નવો છે માટે બૂલ થઇ હશે, આજ સાંજનાં હું પોતે જ આવીને આપી જઇશ.' તેણે કહ્યું.

તે પોતે જ્યારે માયાળુ મુખે મારે ત્યાં આવવાનું જણાવી મારી તરફ લાગણી બતાવે ત્યારે મારાથી જરૂર આવજો. તેમ કહ્યા વગર કેમ ચાલે ?

‘જરૂર પધારજો’ કહી હું ઘેર આવી. સાંજ પડતાં મારો ટ્રસ્ટી બણી ઠણીને આવ્યો, તેના કપડામાં ઊંચા પ્રકારનું અત્તર સુવાસ મારતું હતું, મુખમાં પાન ભર્યું હતું :

મેં આવકાર આપ્યો. ટાપી ઉતારી તે બેઠા અને હું સ્ટવ પર ચા બનાવી લાવી. તેની સામે ટીપાઇ પર કપ મૂક્યો. ચા પીધા પછી તેણે મને પૈસા ગણી લેવા કહ્યું, અને દસ દસની વીશ નોટો ટીપાઈ પર મૂકી. એ ટીપાઇ પર મુકેલ નોટો લેવા હાથ લંબાવ્યો કે તુરત જ તેણે હાથ થોભી લીધો અને હસવા લાગ્યો.

સર્વત્ર શાન્ત એકાન્ત, હું યૌવન હિલોળે ઝુલતી અબળા અને સ્વપ્નમાં પણ પુરૂષ સ્પર્ષ કર્યો જ નહોતો તેનો હાથ લાગતાં જ મારે ડુંવાડે રૂંવાડેથી અદભુત ઝણઝણાટી પસાર થઈ ગઇ, અને થોડા સંસર્ગ પછી મારું પતન થયું. એ પછી તો અમે દરરોજ આનંદ લહાવો લૂંટતા. યૌવનનો અદશ્ય ચમત્કાર કેવો છે તે ભોગવી એ વખતે હું મસ્તપણે આનંદ દહાણુ માણતી પરંતુ પાછળથી એ દહાણુ મોકાણુના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે તે નહોતું જણ્યું.

છ માસ અમારો સંબંધ ચાલ્યો હશે તેવામાં હું ગર્ભવતી બની. મેં મારા પ્રેમી ટ્રસ્ટીને એ હકીકત જણાવી ત્યાર પછી એ મારે ત્યાં આવતા એકાએક બંધ થયા. એ કેમ નહિ આવતા હોય ? તેવો વિચાર થતાં તેની તપાસ કરવા હું તેને ગૃહે ગઇ. તેને મળવાની કુરસદ નથી તેમ એણે જણાવ્યું. અને એ બેવફા બન્યો. માણસ

મટી હેવાન બન્યો. તે આવો શયતાન હશે એવી મને પહેલાં કલ્પના પણ નહોતી.

થોડા રોજ પસાર થયા પછી તો મારા એ બેવફા ટ્રસ્ટીએ જનતામાં વાત ઉડાડી અને નાતજાતમાં કહ્યું;—મધુરિકા વ્યભિચાર સેવી ગર્ભવતી બની છે, માટે તેને મળતો દરમાયો બંધ કરવામાં આવે છે અને એ રકમ ન્યાતમાં આપી દઉં છું. તેના વીલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મારે તો કરવાનું. મારા વૃદ્ધ ટ્રસ્ટી હતા એ મરણ પામ્યા હતા હવે મારે તેની ફરિયાદ ક્યાં જઈ કરવી? ન્યાત તો એવા હરામના લાકુની જ રાહ જોઈ ખેડી હતી. સમાજને તો બળે-લને બાળવાનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. પહેલા પાપીએ ફસાવી પાછળથી તજ દીધી. એ મારા પાપનો કુંજ તેણે જ ભરી મને સમાજમાં અળખામણી, પાપણી, વ્યભિચારણી બતાવી. કહો ભાઈ જીવનની હદ આવી રહી ને ?' યુવતિ શ્વાસ ચડી ગયાથી થાક લાઇ પાછી બોલી.

‘સમાજને હું માફ હૈયું ચીરી બતાવું તો પણ એ સાફ સાફ તે વાતનો ધન્કાર કરવા તૈયાર હતી. છતાં મેં સત્ય હકીકત મારા પાડોશીઓને જણાવી, પાડોશી ઊલટી મારી મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ‘એનું તો મગજ છટકી ગયું છે. કન્નત છે. વેશ્યા છે રાંડ’ એવા અનેક સંબંધનો સંબોધવા લાગ્યા.

આવા વેણ સાંભળીને હું પુરેપુરી મુંઝણી છતાં હિંમત નહિ હારતાં હું મારા એક સંબંધી વકીલ છે ત્યાં સલાહ લેવા ગઈ.’

વકીલ ઘેર હતા. મને દેખી તે બોલ્યો ‘આવો બહેન શું કામ છે ? જે હોય તે મુખે જણાવો. જીદાઈ જાણુશો નહિ.’ મારી તરફ આંખો નચાવી એ હસ્તે મુખે બોલ્યો.

મેં કહ્યું ‘તમારી સાથે થોડી જરૂરી ખાનગી વાતચીત કરવી છે.’

અમે અંદરના દિવાનખાનામાં ગયા. મેં મારા રડતા નેત્રે સઘળી સત્ય હકીકત જણાવી.

મારી દયા ખાતા એ બોલ્યો ‘એમાં મુંઝાવ છે શું ? તમારો પૈસાવાળો ટ્રસ્ટી છે. માટે તેને કોર્ટમાં પૈસા વગર જીતી શકાય તેમ નથી. તમારી પાસે થોડાંધણાં નાણાં છે ? તો તેને પહોંચી જશું.’

મને મળતો દરમાયો તો હું દરેક માસે ઉડાવી દેતી ત્યારે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે મારી આ સ્થિતિ આવશે ?

પૈસા તો નથી, પણ હવે મને રહેલ ગર્ભાનું મારે શું કરવું ?’ શરમ છોડીને હું બોલી.

‘તેનો નિકાલ કરવાની દવા મ્હારી પાસે છે. હજુ તો બે માસ થયા છે. ચાર પાંચ માસે ગર્ભપાત કરવો પડશે. બીજો ઉપાય નથી. પણ તેમાં તમે મુંઝાશેો નહિ.’

બહારથી સબ્ય ગણાતા વકીલની ચાલબાજી હું ન સમજી શકી. શું હું જ્યાં જઉં ત્યાં એ આદર્શ ગણાતા થાંભલાઓ પોતાની પાશવી વૃત્તિ સંતોષતા હશે ? પ્રભુ હવે એવા ત્રાસથી બચાવે. ઓહ પ્રભુ ! એ ખ્યાલ આવતાં અત્યારે પણ મ્હારી કાયામાં કંપારી છુટે છે. ઉંડે ઉંડે કેમ જાણે અમિ કેમ ન સળગ્યો હોય !

પાંચેક માસ મારો અને વકીલ વચ્ચેનો સંબંધ ચાલ્યો. ત્યાર પછી એકા એક હું માંદગીને બીજાને પટકાઈ.

હવે હું પુરેપુરી મુંઝાણી, માસિક દરમાયો બંધ થયો. રહેલ મીઠકત દરદાગીના વેચીને પણ આઠ પરવારી હવે જાઉં ક્યાં ? આપધત

કરું ! ખીજે વિચાર કાંઈ નહોતો સુજતો, તેવામાં મારો એક દૂરનો સંબંધી સગો આવ્યો અને મને કહેવા લાગ્યો.

‘કેમ મધુરિકા બહેન ? તબીયત બરાબર નથી રહેતી ? મેં તો વાત સાંભળી ત્યારે મ્હારું ખાવું પીવું સુકાઈ ગયું. ટ્રસ્ટીએ દરમાયો બંધ કર્યો. હવે કેમ થશે ? એ વિચાર કરતો તમારી પાસે આવ્યો છું. મને થયું કે બહેન પાંચ દિવસ મ્હારે ત્યાં આવે તો સારું, તબીયત પણ સુધરે.’

એ શબ્દો સાંભળતાં દુઃખતાને તરણ મળે અને ખુશી થાય તેમ હું રાજી થઈ મ્હારા પિતા મને મદદકર્તા અને એવી તો આશા નહોતી. એતો મારા આવેલ આઠ હજારમાંથી સુંદર નવી સ્ત્રી પરણ્યા હતા.

મારા એ દૂરના સગા સાથે જવા હું તૈયાર થઈ. સગો એકલો હતો. તેને વિધવા બેન તથા વૃદ્ધ માતા હતાં. દરેક મારી માંદીની ચાકરી કરવા લાગ્યા. હું પુત્ર નવજીવન પામી. હું મારે ઘેર જવા તૈયાર બની, પણ ડોશીમાનાં અતિ આગ્રહને વશ થઈ ત્યાં રોકાણી. પણ સમાજ મને ક્યાં છોડે તેવો હતો ! સમાજમાં તો વાટે કે ધાટે બધે મારી જ વાત થતી.

“ વંદી ગઈ. સગાનું ઘર માંડ્યું. વાણીયા બ્રાહ્મણ જેવી ઊંચી જાતને આ પાલકે કેમ ? રાંડે નાક કપાવ્યું. થઈ ચુક્યું. જોણે મૂકી લાજ તેને નાનું સરખું રાજ ” વિગેરે વચ્ચેના વદી લોકો મારી નિંદા કરવા લાગ્યા.

યુવાન ભાઈ અને બહેન પણ જો એકાન્તમાં બેસી હસતા હોય તો સમાજ તેને પણ છોડે નહિ અને શંકાબરી નજરે જુવે તો મારો શું વાંક ! છેવટ સગા ભાઈ જેવા મારા એ સમાનું ઘર

છોડવું પડ્યું. ઘેર જઈ તો મારા ટ્રસ્ટીએ ધરને મોટું અલીગઢનું તાળું વળગાડી દીધું હતું.

હું અનાથ બની મારા ગામના અનાથાશ્રમના સંચાલકને એ ખબર પડતાં તેણે મને બોલાવી આશ્રય આપ્યો. મેં આ બાળકને જન્મ આપ્યો. અન્તે હું દિવાની બની છું. સમાજમાં મારું સ્થાન નથી” એટલું ઢહેતામાં તેની આંખોમાં અશ્રુ ટપક્યાં.

આજે એ ગાંડી અમારે ત્યાં રહી ડાહી બની છે. પણ જ્યારે તેની વિતરક વાર્તા કહે છે ત્યારે હૃદય ધ્રુજી ઉઠે છે. સમાજની આ મનોદશા ક્યારે પલટાશે ?

અનિલા

‘બાઈ, તમારા પર બાળકત્યાનું તહોમત મૂકવામાં આવે છે.’
અદાલતમાં ન્યાયાસન પર ખીરાજતા ન્યાયાધીશે હોલર હોઠે અડાડના
કહ્યું. એક યુવતી દીન મુખે તહોમતદારના પીંજરામાં ઊભી અનીમીષ
નેત્રે ન્યાયાધીશ તરફ જોઈ રહી.

ઘોર દુઃખ અનુભવી એનું સમસ્ત અંગ કદરૂપ થઈ ગયું હતું. એ
યુવતીની વય ભાગ્યે જ વીસ વર્ષની હશે પણ જોનારને પ્રૌઢા જણાતી:
તેના ગાલમાં કરચલીઓ દેખાતી હતી, માથાનાં વાળ તેલવીહોણા
હોવાથી તેની લટો જોગી જેમ મુખ પર નાચતી હતી. તેથી તેનું
મુખ વિકૃત બની રહ્યું હતું તેનું રક્ત ચુસાઈ ગયું હતું—જાણે હાડ-
પીંજરનું ખોખું કેમ ન હોય ? તેની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી.
તેના ફાટલતૂટલ કપડા સંકોરીને પણ પોતાની કાયા ઢાંકવાનો મીથ્યા
પ્રયાસ કરતી હતી. મલિન મુખ પર પણ કુલીનતા જોનારને તાદ્રશ્ય
થતી, એક પણ શબ્દ નહિ બોલતા એ જોઈ રહી.

પુનઃ ન્યાયાધીશ બોલ્યા. ‘કેમ તે સંબંધે તમારે કંઈ
કહેવું છે !’

‘મારી દરેક હકીકત કોટી લક્ષપૂર્વક સાંભળશે તો મને એક
પ્રકારની શાંતિ થશે.’ તે બાળા ગભરાતાં દીનમુખે બોલી. તેની

સમસ્ત કાયાએ ધૂનરી અનુભવી. તેનો ઉચ્ચાર એક સુશીક્ષિત યુવતી જેવો હતો.

ન્યાયાધીશ બોલ્યા, ‘ ખુશીથી તમારે, દલીલમાં જે કહેવું હોય તે કહો. કોર્ટ એ લક્ષપૂર્વક સાંભળશે—તમારા બચાવ માટે તમે જે કહેશો તે સત્ય હશે તો તમને લાલ થશે. ’

પ્રેસીક્યુટર પણ ચુપ રહ્યા.

યુવતીએ ધીરે સુરે પોતાની કંઠે દલીલ શરૂ કરી :

‘ મને સમાજના આદર્શ ગણાતા ધર્મમૂર્તિ પ્રણેતાએ હેરાન કરી છે. તેના રસિક પ્રલોભને ભોળવી તેની સોનેરી જાળમાં ફસાવી તજ દીધી અને એ કંઠે કથની તમોને નામ સિવાય સવીસ્તર કહું છું. પછી સાહેબ, આપને જે સજા ફરમાવવી હોય તો ફરમાવી દેજો.

‘ હું માતાના સુખથી તો બાળપણથી જ વંચીત હતી; મારી ઉંમર ભાગ્યેજ ૧૩ વર્ષની હશે ત્યાં મારા પિતાએ મારા લગ્ન એક અમારી જ જ્ઞાતિના બુઝથલ બુઢા સાથે કરી દીધાં. પણ લોકો મને જોઈ નવાઈ પામતાં. પાણી ફૂંવેથી ભરી હું ઘરે આવતી ત્યારે માંડ યૌવન જેવા ગામના જુવાનો એકઠા મળતાં; પણ—

‘ એક વર્ષ પણ મારો સંસાર નહિ ચાલ્યો હોય ત્યાં હું વિધવા બની—જે કે હું વિધવા જેવું જીવન તો જીવતી જ હતી: કારણ મારા પતિ તદ્દન વૃદ્ધ હતા, પરંતુ પોતાને પુત્ર થશે એ આશાએ તેણે મારી સાથે પાંચમી વાર લગ્ન કર્યાં. કોઈ પ્રકારે પણ તે પિતા ન થઈ શક્યા અને સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.

‘ સમાજની નજરે હું ત્યાગમૂર્તિ અન્યા પછી લોકો મને અપ-શુકનિયાળનો અવતાર કહી સંબોધવા લાગ્યા. હિંદુ સમાજમાં વિધવા તરફનું વર્તન નર્ક ધામ કરતાં પણ વધુ કઠીન હોય છે.

‘મારા પતિના કુળમાં તેનો કોઇ વારસ નહોતો. તેને નજદીકનું કોઇ સગુંવહાલું નહોતું. મારા બદલામાં મારા પિતાએ જે દામ લીધા તેના પ્રતાપે મારા પતિ પાસે કાંઇ રહેવા પામ્યું નહોતું. છતાં તેની રહી સહી મિલકત પર હું ગુજરો કરવા લાગી.

‘મારા પિતાએ મારા વેચાણના આવેલ દ્રવ્યથી એક આશાને હિંચોળે ખૂલતી બાળા સાથે લગ્ન કર્યા હતા અને હવે તેને પુત્રીની શી શીકર ? હું વિધવા બની પરંતુ મને આશ્વાસન આપવા પણ્ય તેઓ ન આવ્યા.

‘પુરુષ તરફનું સંસારસુખ તો ભોગવ્યું નહોતું. લગ્ન થયા છતાં કુમારીજી હતી, છતાં સમાજ મને પુનર્લગ્નની છૂટ આપે તો પછી તેના મૃત્યુ પામેલા વડવાઓ કંપી ઊઠેને ?

‘મારી બાલ્યવયની કરેલ કલ્પના યૌવન આવતા નાશ પામી. મારી તો મુરદ હતી કે, સરખેસરખા આનંદ લલાવા લેશું પરંતુ સાહેબ. એ કલ્પના પર કુઠારાઘાત થયો. પછી તો મારે નસીબે વેલા ભડી દળવું ખાંડવું રહ્યું. એ કાચ પત્યા પછી સ્નાન કરી સફેદ સાડી પહેરી હું મંદિરે દર્શન કરવા ગતી.

ત્યારે કેટલાક સમાજના પટેલીઆઓ કામ લેધો મુકી મને અવલોકવા ડાયા ફાડીને બેસતા. મારા બદન પર કાતિલ દષ્ટિ ફેંકી કેટલાય લહેરીલાલાઓ ભ્રમરોની જેમ ગુંગરવ કરતાં. સમાજના પવિત્રતાના પડદા પાછળ એ હળાહળ વિષભર્યા માનવી કાળા કૃત્ય કરવા પણ્ય અચકાતાં નહિ. જે તેના દંભને પકડે ચીરી અવલોકન કરવામાં આવે તો તેના હિણા કૃત્યોનો સાક્ષાત્કાર થાય.

મારું અનુપમ સૌંદર્ય, દેહલાવણ્ય સ્વર્ગની અપ્સરાને પણ ભુલાવે તેવું હતું. મારા પગલે પગલે કેમ જાણે અદ્ભુત આંચકા ન અનુભ-

વતો હોય તેવો સમાજ જનતાના મુખ પરનો ભાવ હું વાંચી શકતીઃ મારા કંઠની મધુરતાથી હું મારી પાડોશમાં પણ સર્વને પ્રિય થઈ પડી હતી.

હું દર્શન કરી, ઘેર આવી, રાંધી જમી કોઈ નવલકથા વાંચવા બેસતીઃ અગર કંઈ ભરવા ગુંથવાનું હોય તો તે કરતી. અને તેના બદલામાં મળતા પૈસા પર મારું ગુજરાન ધણી ખુશી સાથે કરતી.

હું સુખે દુઃખે જિંદગી વિતાવી શકતી હોવાથી સંતોષ માનતી પરંતુ મારા યૌવનનો તનમનાટ ઓછો નહોતો થયો.

સાંજે દર્શન કરી હું પાછલી ગલીથી ધર તરફ જવા ચાલી પરંતુ ત્યાં વચ્ચે મંદિરના મહાંત, મહાત્મા યાને ધર્માચાર્યની મારા પર કૃપાદ્રષ્ટિ જિતરી અને અનેક પ્રલોભનોથી વશ કરી મને ઉપર આવવા કહ્યું. તેના કામણુગારા નયનોનાં તેજે હું અંજણી, મોહ પામી યંત્ર વત હું તેની પાછળ ખેંચાણી. હું યુવાન હતીઃ એ પણ પારકા પૈસા ઉપર તાગડધીના કરીને અલમસ્ત પાડા જેવો બની શરીરને શણુગારી મારા જેવી કંઈક અભાગીનીના જીવનને કલંકીત કરી ખેડો હશે.

ઉપર જઈ મખમલ બીજાવેલ સોફા પર હું બેઠી, ભયની એક આછી ધૂનરી મારા સમસ્ત શરીરે અનુભવી. હું ધડી ભર નેત્રો વીંચી ઉતાવળે શ્વાસોશ્વાસ લેવા લાગી. એક કપરી પળે અનેક જાતના ચેનચાળા પછી એક હેવાતા ધર્માચાર્ય મને ફસાવી-ભોળવી. ભાલ-સાની સુંવાળી ભૂમિ પર હું લપસી પડી-પતનની ઊંડી ખાઈમાં. અને પછી સાહેબ વધુ નીલંબ બની નહિ કહ્યું, અને પછીની હડીકત કહ્યું ? સાંભળવું છે સાહેબ ? ફાટી આંખે એ બાળા ન્યાયાધીશ તરફ જોઈ રહી.

‘ ખુશીથી તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. મર્યાદાનો ભંગ ન થાય તે ખાસ લક્ષમાં રાખજો ’ જજે કલમ શાહીમાં બોળતાં કહ્યું.

‘મર્યાદા ? કેવી મર્યાદા ? શું મર્યાદા એવો શબ્દ સમાજમાં છે ? કોર્ટમાં હોય તો ભલે. સમાજમાં તો નથી. નગ્ન સત્ય સામે આંખ મીંચામણા કરતી એ મર્યાદા પડદા પાછળ કેવી છે ? કહું ? કાળની જીભ જેવી વિકાળ ! સાહેબ, મારા દેહનું પતન થઈ ચુક્યા પછી મંદિરનો એ મહાંત શા માટે મારી દરકાર રાખે ? પહેલા સોનેરી જાળમાં ફસાવી પછી તેને શી પરવા ? એણે જાણ્યું કે મારું પેટ મોટું થતું જાય છે એટલે હવે અનીલા ન આવે તો સારું.’

‘હું ગર્ભવંતી બની અને તેમાં તેનું નામ ન સંડોવાય એ માટે તે મને વિનવવા લાગ્યો. અને તો એના નામની દરકાર હતી ને કદાચ અદનામ થાય તો સમાજમાં પ્રભુ ગણાઈ પેટ ક્યાંથી ભરાય ?

તેણે મને બોલાવી દસ દસ રૂપિયાની દસ નોટો આપતા કહ્યું. ‘અનીલા. તું યાત્રા કરવા ચાલી જ અને કૃપા કરી મને બચાવ.’

પછી ભલે મ્હારું અને જાળકનું ગમે તે થાય તેની તેને શા માટે ચીંતા ? સાહેબ, પછી શું કહું ! જીભ નથી ઉપડતી-હૈયું વલોવાય જાય છે. સાહેબ, પોતાના કુલ જેવા જાળકનો કંઈ અભાગીની માતા નાશ ધમ્મજીતી હશે ? જાળકને ધવરાવવા કંઈ માતાને હોંશ નહીં હોય ? માતાને અંતરના ધાવણુ ધવરાવવાના કેટલા કેડ છે એ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોએ સ્ત્રી તરીકે જન્મવું જોઈએ.

‘મને એ પાપીએ સો રૂપિયા આપ્યા. હું પહેલી જ ટ્રેનમાં બેસી જવા ઉપડી અને અહીં આવી. પછી ક્યાં જવું તેનો વિચાર કરવા લાગી.

કર્મવશાત મને એક ધર્મશાળાની ઓરડી મળી અને તેમાં હું ઉતરી. પરંતુ સ્ત્રીથી શરીર છુપાવાંયું છે ! મારો દેખાવ જોતાં ધર્મશાળાનો વ્યવસ્થાપક મારી પાસે આવ્યો. એણે જાણ્યું કે હું

‘સાંપનો બારો’ છું. મેં જ્યારે ઘણી લાચારી કરી ત્યારે મને રહેવાની રજા મળી અને તે પણ મારા રહાસલા ચૌવનને ગીરો રાખીને.

‘પુરા દીવસે મને રાત્રીના વખતે પુત્ર જનમ્યો. ઓહ ! એ ૩૫ ! હસતું કુલકું !

એ કુલનો નાશ કરી તેને હું ઉકરડા નીચે છુપાવવા જતી હતી— મને છુપી પોલીસનાં માણસે—પકડી અને આપ સમક્ષ ખડી કરી. ઓહ...’ એ બાળાને કોઇ અજન્મ ધુળરી છુટી.

‘અહેન, તમે કયા ગામના ? એ મહંત કાણુ ? તમે કઇ ધર્મ ? શાળામાં ઉતર્યા હતા ? એ બધો બેદ ઉકેલો.’

‘નહિ, કદી નહિ સાહેબ, એ પીશાયનું કલંકીત નામ કદી નહિ કહું એ મહંત શાનો ? દુનિયાને છડેચોક લુંટનારો ! મહાત્મા શાનો ? મુક્તીસ ગુડો એ બાળા પુનઃ વિચારવંત મુખે સ્તબ્ધ ઉભી.

‘પરંતુ કોર્ટની નજરે એ અર્ધો ગુન્હેગાર છે.’ ન્યાયાધીશે કહ્યું.

‘કોર્ટની નજરે ? વાહ, એનું નામ કદી નહિ લઉં : ધરજતી કાયાએ અનીલા ધરણી પર ઢળી પડી. તેની મહા પ્રયાસે ટકાવી રાખેલી હિંમત સરી ગઇ અને અચેતન થઇ આંખો ઉંચી ચડાતી ગઇ : તેનો તાબો જ જખમ ઉઘડી ગયો. તેને પોતાના જ બાળકના ખુની તરીકે તેના પર આરોપ આગ્યો ! તેની શી સજા ભેગવી કાણુ મુખ જનતાને બતાવવું એ વિચારે એનો પ્રાણ ઉડી ગયો અને શબ્દત પીંજરમાં પડી, ડોક્ટરે આવી ધ્યાનસ્થ શરીરને ઢંઢળ્યું અને તુરંત જ કહ્યું ‘હરદય બંધ પડવાથી મરતુ પામી છે.’ અને ત્યાર બદ ! જીવતાં જે કાચને સમાજે ચૂંથી હતી તે કાચાને મૃત્યુ બાદ ડોક્ટરો ચૂંથી રહ્યાં હતાં.

સર્જકમાંથી સેલ્સમેન

‘બાહ, તમારું છ પૈસાનું નોટપેડ છે.’ ટપાલીએ કહ્યું.

અને દિનના હૃદયમાં ફાળ પડી. એક કલાકથી પોતાની પ્રાણ-પ્રિય દીકરી મંજુ એક પૈસા માટે માથાફેડ કરી રહી હતી, તેને એક પૈસો આપતાં તેનું દિલ ચાલતું નહોતું. ત્યારે આ ટપાલીને છ પૈસા આપવા પડશે એ વિચારે તેનું હૃદય ધ્રુજી ઊઠ્યું. મને કમને છ પૈસા આપી નોટપેડનું બુકપોસ્ટ લીધું.

ખોલી જોતાં પોતે ‘સરસ્વતી’ સાપ્તાહિકના તંત્રી પર મોકલેલ ખંડકાવ્ય પાછું આવ્યું હતું અને એ ખંડકાવ્યનો અસ્વીકાર કરતાં તંત્રીએ નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો હતો તેને અંગે નોટપેડ થયું હતું.

‘સરસ્વતી’ સાપ્તાહિક

તંત્રી સુંદરદાસ માખણિયા.

રાજપુર.

ભાઈશ્રી

આપના તરફથી કાવ્ય મળ્યું પરંતુ ભાષા તદ્દન ખરાબ છે અને તે અમારા પત્રની પોલીસીને લાયક નથી માટે પરત મોકલવામાં આવે છે.

આપનો સુંદરદાસ

અને એ પત્ર વાંચી દીનનું કવિ હૃદય પુકારી ઊઠ્યું.

લખે છે આપનો, પણ તું થા તારા આપનો,
આ શાને મોકલ્યો છે ભારે સાપનો.

અને ઘડીભર તે પત્ર તરફ, કાવ્ય તરફ અને મંજુ તરફ જોઈ રહ્યો. પણ એ નિરાશામાં કાંઈ આશાનો કોટા ફૂટ્યો હોય તેમ તેના મુખ પર મહિનતાને સ્થાને તેજ સ્ફૂર્યું અને એ બોલી ઊઠ્યો:

‘બેટા મંજુ લે એક ને બદલે બે પૈસા અને હવે જો મારું તકતું તીર આબાદ લાગશે તો પછી પૈસા જ પૈસા. જીંદગી આખી રોષ રોષને ગાળવી અને લૂપી કીર્તિને વરવું અને મરી જવું એ કરતાં તો જીંદગીની મજા માણી મરી જવું ઉત્તમ હવે આ હૃદયને લાગે છે. બસ, બેટા મંજુ જ નારતો લે અને ઊડાવ.’

બિચારી મંજુ એ પૈસા મળતાં ચાલી ગઈ. પિતા શું બોલે છે તે કાંઈ ન સમજી અને સમજવાની તેણે દરકાર પણ ન કરી.

દીતુએ બહાર જવાનાં કપડાં પહેર્યાં અને નોટપેડમાં આવેલ કાગળનાં ટુકડા કરી ફેંકી દીધા અને પોતાના ખંડ કાવ્યને ફાટના ખિસ્સામાં નાખી રણજીતપુર જતાં ખટારામાં બેઠો.

રણજીતપુરના દરબારને ૪૦ ગામ હતા, અને વાર્ષિક ૭ લાખની ઉપજ હતી. દરબાર સાહિત્ય પ્રિય અને કલાપ્રેમી હતા.

કોષ કલાકારો કોષ લેખક અને ખાસ કરીને જો કોષ કવિ તેનો મહેમાન થાય તો મહેમાન થનારની એટલી સુંદર સરભરા થતી કે મહેમાન સ્વર્ગમાં છે કે ક્યાં છે એ ઘડીભર વિસરી જાય.

જમવા માટે મિષ્ટાન્ન, રહેવા માટે ખંગલો, રાત્રે પગથંપી માટે હજમની હાજરી, દરબાર ખુદ માખણના વેગન ઉતારે એટલી ખુશામદ કરે અને પછી તંત્રીઓ, લેખકો, દરબારના વખાણુ પોતાના પત્રોમાં સુધારક ભાટ ચારણ બની છાપે અને બદલામાં ખિસ્સા તર કરે.

દરબારની આકાંક્ષા તો સારા વિદ્વાન ગણાઈ ખૂબ કીર્તિ સંપાદન કરી અમર બની જવાની હતી.

રાગ્ન રવિવર્મા જેવો કલાકાર બની જાઉં કે કવિ કલાપી જેમ મહાન કવિ બની જાઉં એમ એની ઇચ્છા હરવડી થતી. અને એ ઇચ્છાને માન આપવા પ્રજ્ઞના સેંકડો રૂપિયા ખર્ચવા તૈયાર થતો હતો.

પરંતુ જનતાને માટે એ સારી વાત હતી, જેમ અનેક રાગ્ન સુરા અને સુંદરીમાં મશગુલ બની હજારો રૂપિયા વેડફે છે એ કરતાં સાહિત્ય માટે, કળા માટે ખર્ચે એ વાત સારી હતી.

દીનુ દરબારના અંગલે જઈ ઊભો અને પટાવાળા સાથે પોતાના નામનું કાર્ડ મોકલ્યું.

દરબારે કાર્ડ વાંચી દીનેશને અંદર મોકલવા માટે પટાવાળાને કહ્યું અને દીનેશ ઠાકોરને એ હાથથી વંદન કરી અનન્ય પ્રેમ બતાવા લાગ્યો.

‘ઓલો મી દીનેશ ખાસ કયું કામ છે ?’ દરબારે પૂછ્યું.

‘કામ તો દરબાર સાહેબ આપની પાસે બીજું શું હોય ? આપના લખાણો વાંચું છું અને હૃદયમાં આનંદ થાય છે. આપના દર્શન કરી આવું એવી મનોભાવના છ માસથી હતી.’

દરબારનાં લખાણો સરસ્વતીમાં ફેટા સાથે આવતાં અને એ લખાણો દીનેશ વાંચ્યા નહોતાં પણ વખાણ્યાં. ખુશામત ખુદાને પ્યારી હોય છે તો દરબારનેય ભાવે તેમાં શું નવાઈ ?

‘હં.... હં મી. દીનેશ, મારા લાયક કંઈ કામ હોય તો કહેજો. તમેને કંઈ પણ જાતની મુશ્કેલી હોય...’

દરબારનું અધૂરું વાક્ય કાપતાં વચ્ચે દીનુ બોલ્યો ‘નામદાર આ કાવ્ય વાંચો,’

બાળકને મીઠાઈ મળે ને જેવો સંતોષ થાય તેવી સંતોષની છાયા દરબારનાં મુખ પર પ્રસરી અને એ કાવ્ય વાંચવા લાગ્યા.

અડધા કલાકમાં એ કાવ્ય વાંચી લીધું. એ કાવ્યની ભાષા ઘણી સારી હતી અને કાવ્ય લાગણી પ્રધાન હતું. તેની ભાવના સુંદર હતી.

‘હું શું છે? હવે આ કાવ્ય માટે.’ દરબારે પૂછ્યું.

‘એ કાવ્ય સરસ નથી લાગતું? જરા સુધારીને તમે તમારા નામથી આપો એમ ઇચ્છું છું’ દીનુ બોલ્યો.

દરબારને એવા જ શબ્દોની આશા હતી. તેમણે મૂંઝે મુખે ચેકબુક લીધી અને એક બેસો રૂપિયાનો ચેક લખી ફાડ્યો અને દીનેશનાં હાથમાં મૂક્યો. દીનેશે તે લીધો, તેના મુખ પર આત્મસંતોષ પ્રસરી રહ્યો.

દીનુનો તે વગર બીજો ઉપાય નહોતો. બાયરન કહે છે :
‘મનનાં સંતાનો માટીનાં નથી હોતાં.’

પરંતુ પેટ માટે માનવને તરફડિયા મારવા પડે છે. જીવતા સંતાનો માટે મનના સંતાનો વેંચવામાં દીનુને દુઃખ ન થયું. માસિકના તાંત્રીએ પાછું મોકલેલું કાવ્ય તેજ માસિક પર દરબારે મોકલ્યું અને તે સુંદર ચિત્રો સાથે પ્રકટ થયું.

અને ત્યારબાદ દરબારને દીનુ અરસપરસ મળતા અને દીનુ આ રીતે સર્જકમાંથી સેલ્સમેન બની સુખી થયો. આવતી કાલનાં ભવિષ્યની તેણે ચિંતા ત્યાગી. મરીને અમર બનવા કરતાં જીવીને અમર બનવું તેણે પસંદ કર્યું અને તેના કુટુંબને તે સર્જક તરીકે નહોતો સુખી કરી શક્યો તે સેલ્સમેન બનીને કરી શક્યો. અને એ સાહિત્યના સેલ્સમેન તરીકેનો સુંદર ધંધો હાથ લાગતાં પાછળથી એને સરસ્વતીનાં તાંત્રીને જ્યારે મળવાનો અચાનક સંબોગ થયો ત્યારે તેને મીઠી

ટકાર કરી કે ‘પેલું’ મને પરત થયેલું કાવ્ય ઘણી સારી રીતમાં કંપોઝ થયું કેમ ?’ ઉત્તરમાં તંત્રીશ્રી હસ્યા અને કહ્યું, ‘નૂતન જગત એમ જ ચાલે છે.’

કલાપીએ કહ્યું તે ખોટું નથી. પોલું છે આ જગતને પોલી જ આ કીર્તિ દીસે.’

દીનુ હવે એજ સૂત્રને ગોખ્યા કરે છે.

ખેડૂતની વેદના

‘કાના પટેલ, કાલે સાહેબ માટે ગાડી નેમશે’ કાટવાળે એક ખેડૂતના ધરના આંગણમાં બિભા રહેતાં કહ્યું.

‘હજી બે દિવસ પહેલાં જ મારો વેઠનો વારો હતો ને, એટલી વારમાં બીજાવાર?’ પટેલે પૂછ્યું.

‘હા, બીજા વાર; તલાટી સાહેબે કહ્યું છે. અને અત્યારે ચા કરવા માટે દૂધ નેમશે’ સાથોસાથ કાટવાળે જણાવી દીધું.

ધરનાં છોકરાને છાશ પણ મળતી નથી ત્યાં તલાટીને દૂધ ક્યાંથી આપવું? એવો વિચાર કરતા પટેલ મૂંઢની જેમ બિભા.

‘વિચાર શું કરો છો? સાંભળતા નથી?’ કાટવાળે ધમકી આપતાં સૂરે કહ્યું.

‘કાલે હું ગાડું નહિ લાવું મારે બહિં સુકાઈ જાય છે, અને દૂધ તો ક્યાંથી હોય? ભેંશ તો કે દાડાની. વસુકી ગર્ધ છે. અમારે પણ છાશના તાકડા થતા નથી.’ પટેલે ગભરાતા ગભરાતા દિનમુખે કહ્યું.

‘એમ? નહિ આપો? જાણે રાણીના દિકરા’ કહેતો ગુસ્સો ઠલવતો ધુંવાડુંવા થઇ કાટવાળે ચાલ્યો ગયો.

કાના પટેલથી કહેતા કહેવાઈ ગયું પણ હવે શું ઉપાય? થોડી-વાર થતા પોતે તલાટી સાહેબને ઉતારે બેસવા ગયો.

તલાટીને પગાર ૨૦ રૂપિયા મળતો હતો, પરંતુ તેના વહીવટ નીચેના ત્રણે ગામો કેમ આપુકી મિલકતના ન હોય તેમ તે વર્તન રાખતો. ખેડૂતોને હેરાન કરી ઠીક મતા મેળવતો, બિચારા ખેડૂતો કંગાળ બની રહ્યા હતા, અને જીલ્લામોને અંગે ખેતીના બળધો પણ હાડપિંજરનાં ખોખા બની રહ્યાં હતાં.

કાના પટેલને જોતાં જ તલાટી સાહેબનો પીતો ગયો. કાટવાળે એકની અગિયાર ગણી વાત તેના મગજમાં ભરાવી હતી. અને તેથી ઉપજેલા ધર્ષાના અગ્નિમાં તલાટી બળી રહ્યા હતા. પટેલને જોતાં જ અગ્નિમાં ઘીની આહુતિ અર્પાતાં જવાળા પ્રકટે તેમ તેમના હૃદયમાં પ્રચંડ ઉલ્કાપાત મચી રહ્યો. પરંતુ મુત્સદીગીરી કરી બિચારા પટેલની કંઠણાઇ બેસાડવાની વૃત્તિ થઈ.

‘આવો પટેલ સાહેબ પધારો’ તલાટીએ પટેલને સંબોધતાં કહ્યું.

‘લાઇ સાહેબ અમો ક્યા ઝાડનો પાલો કે અમને સાહેબ કહો છો ? અમો તો તમારા પગુની રજ ગણાઇએ’ પટેલ રડતા રાગે અને દુભાતા દિલે બોલ્યા.

‘એમ કે ? ઠીક, ઠીક, પણ હવે અગાઉની આકી રહેતી રેટની રકમ કેમ ભરપાઇ કરતા નથી !’ તલાટીએ લાલ આંખો કરતાં કહ્યું.

‘આ ધર્ષમાં ભરી દષ્ટા સાહેબ, અમે ક્યાં તમારેથી બાઉ છીએ ? અમારા પર તો જેવી રહેમ નજર છે તેવી રાખો બાઇસા’બ’ કરગરતા અવાજે પટેલ બોલ્યા.

‘એ બીલકુલ નહિ ચાલે, મને ઉપરથી હુકમ છે. કે તુરત વસૂલ કરો વહીવટદારના હુકમને હું તો તાબે છું; એમાં મારાથી બીજું કંઈ ન બને. તલાટી બેપરવા રીતે બોલ્યા.

‘પણ સા’બ હવે ધર્ષને ક્યાં વાર છે ? એટલી દયા તો અમારા પર રાખો અત્યારે સાત પાતાળ વિંધુતોય કાઠ આપે એમ નથી

એકના બમણા કહું છું તો ય ગામના વાણિયા ધીરતા નથી !' પટેલ માફી માગતા સુરે બોલ્યો.

‘એ બીલકુલ નહિ ચાલે તમારે પૈસા તો આવતી કાલેજ ભરવા પડશે.’ તલાટીએ કહ્યું.

‘સાહેબ અને તો મહેનત કરૂં પણ એટલા રૂપિયા થાવા મુશ્કેલ છે’ કહેતા કાના પટેલ ભ્રમિત મગજે, પડી ગયેલ હૈયે અને થથરાતા પગે ઉભા થયા.

‘ગરીબ નહિ પણ જાલો છે...હરામી’ સાહેબના અર્ધાપર્ધા શબ્દો હવામાં મળી જતાં કાના પટેલે નિરાશ ચર્ચ જતાં જતાં તે સાંભળ્યા. તેનું હૈયું વેદના અનુભવી રહ્યું હતું.

[૨]

તલાટીના શબ્દો અને કોટવાળના વેઠના જીલમોના અસહ્ય ત્રાસ એ બધાથી કંટાળી વેદના ભયે હૈયે કાનાપટેલ સૂતા પણ આખી રાત્રિ તેને નિંદ્રા આવી નહિ. તેને ભયંકર કલ્પના ડરાવવા લાગી. હૃદયમાં નિરાશાના કારમા નિશ્વાસો ધુંટાવા લાગ્યા અને વેદનાશ્રિમાં બળતાં જ આખી રાત્રિ વિતાવી. દુઃખીયાની રાત્રિ પણ બહુ લાંબી હોય છે. સવાર થયું અને પટેલને થોડી રકમ ઉધાર લાવીને પણ લેણું ભર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. એ ઉઠતાં વેંત જ ગામના પૈસાદાર ગણાતા બ્યાજખાઉ શેઠ પાસે ગયા.

ઘણા રોઢણાં રોવાને અંતે ઊભો મોલ ગિરો મૂકી એકના બમણા લેખે રૂપિયા લીધા પણ તે રૂપિયાથી બધું લેણું ચુકવાય તેમ નહોતું. એ થોડા રૂપિયા લઈ તલાટી પાસે આવ્યા, પરંતુ તલાટીએ ચોખ્ખું જણાવી દીધું ‘એક પાર્ક પણ ઓછી નહિ ચાલે. ચુકતે રૂપિયા ભરી આપો નહિતર તમારી ખેડ આંચકી હરાજ કરવામાં આવશે.’

જમને દેખી જેમ માનવી ચોકે તેમ પટેલ તલાટીની બચંકર મુખમુદ્રા જોઈ ડર્યો. તેનાં હૃદયનાં ઉપર સખ્ત આઘાત લાગ્યો. સાત પેઢી થયા જે જમીન પાછળ લોહી રેડી ખેતી કરી હતી તે જમીન જશે એવી કદપના સત્ય થશે તો પોતે નહિ જીવી શકે. પોતાનું આખું કુટુંબ બિખારી હાલતે રાજી પડશે. પટેલ ઉન્માદ અનુભવવા લાગ્યો. હૃદયમાં અકથ્ય વેદનાનું તુમૂલ્ય યુદ્ધ મચ્યું. લોહીનું પાણી થવા લાગ્યું. મુખ પર અમાવાસ્યાની તિમિરતા પ્રસરી.

ધણા ધણા કરગરણાને અંતે પણ તલાટીનું હૃદય ન જ હાલ્યું. તેને તો ગરીબ ખેડૂતોને કનડવાનું વ્યસન થઈ ગયું હતું. ગરીબ ખેડૂતનું સત્યાનાશ નીકળી જાય તો પણ તેનો સ્વભાવ પલટાતો નહિ. હલકા લોકોના હૃદયમાં ભાગ્યે જ દયાદેવીનો વાસ હોય છે.

તલાટીએ વહિવટદાર પર તુમાર કરી કાના પટેલ પાસેના લેણામાં જમીન હરરાજ કરવાની મંજૂરી માગી.

વહિવટદારને શું પડી હોય ! કાણ પટેલ ? કઈ જમીન ? અને એ બધું જાણવાની તેને પુરસદ પણ ક્યાં હતી. તેણે તો તુરત નીચે શેરો કરી નાખ્યો 'તમને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે કરો.' મંજૂરી મળતા પિંજરામાંથી છૂટતા જ જેમ કેસરી બચંકર ગજના કરે તેમ તલાટી પટેલ પર તાડૂકવા લાગ્યો.

ખિયારા રંક ખેડૂતનું નસીબ ફૂટી ગયું. તેની માલમિલકત, ખેડ બધું જપ્ત થયું. તેની જમીન પણ આંચકી લેવામાં આવી.

(૩)

કાના પટેલના આખા કુટુંબે અન્નનો એક પણ દાણો મુખમાં મુક્યો નથી. દરેકના હૃદય કારમા પ્રલયાગ્નિમાં સળગી ઊઠ્યા હતા. દરેકના હૃદયમાં નિરાશા છવાઈ ગઈ હતી. પોતાના પ્રાણથી પણ

વહાલી જમીન, બળદ એ બધું જતાં દરેકનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો હતો. તેમના અંતરગત રડવાના કંઈયે અવાજ સાથે વૃક્ષનાં પાંદડાં પોતાનો સૂર પુરાવતા આકંઠ કરવા લાગ્યા. પક્ષીઓએ કારમો કકળાટ કરી મૂક્યો.

નેત્રોમાં આંસુના પૂર ઉમટ્યાં. એ આંસુમાં સમસ્ત જગતનો પ્રલય કરવાની તાકાત હતી. કાના પટેલ અને કાના પટેલના કુટુંબીઓ માથે આબ તૂટી પડ્યું હોય તેવા દુઃખે દરેક પોતાની પ્યારી જમીન પર ઢળી પડ્યાં. જમીન તેમનાં આંસુથી ભીંજવા લાગી. દરેક હૃદય કારમી હાય વરસાવા લાગ્યા. દિશાઓ ભયંકર દેખાવા લાગી. રૂંવાડે રૂંવાડે અગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત થઈ ગયો હોય તેવી વેદના સૌ અનુભવી રહ્યાં હતાં. આપદાદાની મિલકત બીજાનાં નામ પર ચડતી જોઈ કાના પટેલનું હૃદય ફાટી જવા લાગ્યું.

તલાટી તો હસતો હતો. એવા તો કંઈક કુટુંબની એ પાયમાલી કરી ચુક્યો હતો.

જે કાના પટેલના ઘરમાં બાળકો અને સ્ત્રીઓનો આનંદભર્યો કોલાહલ થતો હતો ત્યાં આજે ધૂવડ પ્રલયનાદે ધ્રુવવતું હતું અને કૂતરાંઓ રડતાં હતાં. વાતાવરણમાં બાળુના ઘરમાંથી એક ખેડુબાળા ધીમે સૂરે ગુંજી રહી હતી,

રોજ રોજ વેડના વારા હવાલદાર, રોજ રોજ વેડના વારા.

રાજના નોકરો માથે હવાલદાર, દેવાના ડુંગરા માથે, રજતાં સોનાના હાથે હવાલદાર, તોયે ન આવતું ભાથે.

રોજ રોજ.....

ઉંદરનું ખાદેલ

‘સાહેબ, આ છુકનું અવલોકન કરી યોગ્ય અભિપ્રાય આપવા કૃપા કરશે અને તેનાં પ્રકાશન માટે કંઈ વ્યવસ્થા કરી આપશે તો બિંદગીભર હું આપનો ઋણી રહીશ. આ રંક પર આપની મહેરબાની છે તેથી આપને તકલીફ આપવા લલચાઉં છું.’

એક પંતુજીએ ઉપરના શબ્દો તેના ઉપરી સાહેબને એક છુક આપતાં ઉચાર્યા.

દેવશંકર માસ્તર પંતુજીગીરી કરી અત્યારે પાંત્રીસની વયે પહોંચ્યા હતા. પોતે એક પુસ્તક લખ્યું હતું એ તેના ઓફિસરને બતાવા માટે આવ્યા હતા. એ પુસ્તકનું નામ હતું ‘ગનિયો ગાંડો’ એ પુસ્તક પાછળ માસ્તરે અનેક રાત્રિઓના ઉજાગરા વેઠ્યા હતા. એ પુસ્તક પોતે પચીસ વર્ષની વયથી લખવું શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ સંજોગવશાત એ પુસ્તક અપૂર્ણ પડ્યું રહ્યું. તેના પિતાના મૃત્યુઆદ કુટુંબનો બોબો બધો તેના માથે આવી પડ્યો તેથી એ પુસ્તક લખવાની કદપના રવખત્ત બની રહી અને પંદર રૂપિયાના પગારથી પંતુજીગીરીમાં દાખલ થયા. પોતાની બુદ્ધિ અપૂર્વ હતી, તેની કાર્યદક્ષતા વખણાતી, પરંતુ જોને સરસ્વતી વરે છે તેને માથે કુદરતી લક્ષ્મી અસંતોષ જાહેર કરે છે. એક તો બિચારાને પંદર રૂપિયાનો મહિનો અને તેમાં સમયના વહેવા સાથે ત્રણ ચાર પુત્રો થયા. પોતાની પત્ની, વૃદ્ધ માતા એ બધાનું પેટ ભરવાનું પોતાને મળતી ટૂંકી પગારની

રકમમાંથી, અને એ પ્રમાણે સંસારની ગડમથલમાં વર્ષો વિત્યાં પરંતુ તે પોતાના પ્રિય પુસ્તકને ન ભૂલ્યાં અને એ પૂરું કરવા લલચાયા. એ પુસ્તક લખવા માટે કાગળના પૈસા ખરચવા ક્યાંથી? એ પ્રશ્ન તેને મૂંઝવતો. પરંતુ નિરાશાની કન્ડીગન્સી મળતી તેમાંથી કરકસર કરી કાગળો ખચાવતા અને પુરસદે લખવાં લાગ્યા. આમ એ પુસ્તક પૂરું લખાઈ તૈયાર થયું. જે પુસ્તકની પાછળ પોતે જીંદગીભર મહેનત લઈ પોતાનો આત્મા રેડ્યો હતો, એ પુસ્તક હવે કેમ જલદી પ્રગટ થાય એ વિશે આશાના મિનારા ચણવા લાગ્યા. છેવટ તેનું દિલ તેના ઉપરી ઓફિસર તરફ ખેંચાયું અને તે માટે તેમની મદદ વાચવા વિચાર થતાં, એ પુસ્તક લઈ પોતાના ઓફિસર પાસે ગયા ને વિનંતી કરી તે જિલ્લા રહ્યા.

ઉપરી સાહેબે એ પુસ્તકનું વિહંગાવલોકન કરી કહ્યું. ‘પુસ્તક ઘણું સરસ છે. હું વાંચીશ અને પછી તમેને જરૂર તેના પ્રકાશક મળે એવી વ્યવસ્થા કરી આપીશ. આજથી જ હવે તે માટે તમે નિશ્ચિંત રહેજો. તમે જરા પણ તેની શીકર નહિ કરતા.’

દેવશંકર એ શબ્દો સાંભળતાં આનંદ પામ્યો. ડુબતા માણસને તરણું મળે ને જેવો પ્રસન્ન થાય તેમ શાંતિ અનુભવતો દેવશંકર રવાના થયો; તેના મુખે સંતોષની છાયા છવાઈ ગઈ. સ્મિત વેરતાં મુખે એ ઘેર આવ્યો. પોતાના હૃદય પરનો અમાપ ખોળે દલકા થઈ ગયો તેથી તેને પૂર્ણ ઉમંગ જિલ્લટ્યો. આખી જિંદગીનો અપાર પરિશ્રમ સફળ થશે એ કલ્પનાએ સ્વર્ગસુખ અનુભવવા લાગ્યો.

[૨]

‘કેમ દેવશંકર, શું કરો છો?’ અત્યારમાં મારતરના મિત્ર પ્રેમશંકરે ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં પૂછ્યું. પ્રેમશંકરના હાથમાં એક સાઈ બાઈન્ડ કરેલ પુસ્તક હતું.

‘શાનું પુસ્તક છે ?’ દેવશંકર ભારતરે પૂછ્યું અને પુસ્તક પ્રેમશંકરના હાથમાંથી લીધું. પુસ્તકનું નામ સોનેરી વર્ક બરેલા અક્ષરોમાં હતું, ‘ગનીયો ગાંડો;’ અને નીચે લેખક તરીકે પોતાના ઉપરી ઓફિસરનું નામ પણ તેટલા જ ચકચકીત સુવર્ણક્ષેત્રે કોતરાયું હતું. તેણે અવાજ નેત્રે એ જોયું અને બોલી ઊઠ્યો ‘હેં ! હેં ! આશું ? ! માફ પુસ્તક ! મેં સાહેબને અવલોકનાથે’ આપ્યું ત્યાં પોતે જ લેખક બની ગયા ! ઓહ ‘કહેતો જ એ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. તેની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તેને ધરતી સરી જતી લાગી. માથે આભ તૂટી પડ્યું હોય અને જેવું દુઃખ અનુભવાય તેવું, કાતિલ છૂરીના ધાની વ્યથા જેવું દુઃખ અનુભવવા લાગ્યો.

પ્રેમશંકરે પવન નાખી પાણી છાંટી તેને પુનઃ શુદ્ધિમાં આણ્યો અને તેને આશા આપવા બોલ્યો ‘ભાઈ આમાં શું મુંઝવ છો ? કદાચ પ્રેસવાળાની ભૂલ હશે. તમે તેને પ્રકાશક માટે તો કહ્યું હશે અને સાહેબે એનો યોગ્ય પ્રકાશક ગોતી કદાચ પ્રેસમાં મોકલ્યું હોય અને ત્યાં કંપોઝની ભૂલ થઈ હશે તમે ગભરાવ ના અને તેની યોગ્ય તપાસ કરો.’

દેવશંકરે ધડીબર એ સાચું માન્યું ‘પરંતુ ઉપરી સાહેબ મને કહે પણ નહિ; આ કેવી તેની સભ્યતા !’ દેવશંકરે કહ્યું.

દેવશંકર કપડાં પહેરી એ ખુલાસો કરવા આફિસર પાસે જવા રવાના થયો. પ્રેમશંકર તેની ઘેઝઘા અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહ્યો. તે જગત કેટલું સ્વાર્થાધ છે તે વિચારવા લાગ્યો. એક માણસની જીંદગીભરતી કમાણી લૂંટી તેને નિઃશ્વાસ વર્ષાવતો રાખવો અને પોતે આનંદ કીર્તિને વરવું એવી કીર્તિને પ્રેમશંકર શતકાંઠિ ધિક્કાર વર્ષાવતો ચાલ્યો ગયો.

[૩]

દેવશંકર વિદ્યાધિકારી સાહેબની કચેરીમાં પ્રવેશ્યો. સાહેબ ત્રણ ચાર મિત્રો સાથે ગરબાં મારતા બેઠા હતા. પાસે જ પ્રેસમાંથી આવેલી ‘ગનીયા ગાંડા’ના પુસ્તકોની નકલોના થોકડા પડ્યા હતા. દેવશંકરને બોધ સાહેબ ગુસ્સાથી બરાડ્યા, ‘જેતા નથી અત્યારે હું કામમાં છું તે પાધરા કહ્યા કહેવરાવ્યા વગર ધુસી જવ છો તે ?’

દેવશંકરે એ શબ્દો સાંભળ્યા વગર જ ચોપડીઓ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં કહ્યું.

‘સાહેબ આ’ તેને વધુ બોલતો અટકાવી ઉપરીએ કહ્યું. ‘નોકરી કરો, એવી નકામી પંચાલી કરો મા. તમારે કામ હોય તો પછી મળજો. મને અત્યારે બિલકુલ પુરસદ નથી.’

‘સાહેબ આપની આવી સબ્યતા, વિવેક ? આપ આ વ્યાજબી કરતા નથી.’ દેવશંકરે કહ્યું.

‘હું તમારી પાસે શિખામણુ નથી માગતો, તમે જવ અને મને નિરાંતે કામ કરવા દો.’ સાહેબે કહ્યું.

‘પરંતુ સાહેબ ભૂલથી લેખક તરીકે...’

‘એ તમારી ભૂલ હું માફ કરું છું. હવે જશો !’ સાહેબે કહ્યું.

દેવશંકરે જાણ્યું કે સાહેબની દુદાનત જ બગડી છે. વિશ્વાસઘાતી સાથે હવે માથાજીક કરવી તે નકામી છે એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ જીંદગીનો આધાર આમ અકાળે હણાશે એવી તેને સ્વપ્નામાંયે કદપના નહોતી. રાત્રિ-ભરના ઉજાગરા વેડી લખેલું પુસ્તક પોતે ગુમાવી બેઠો.

દેવશંકર જે આશાએ અહીં આવ્યો હતા એ આશા તુટી પડી છતાં સાહેબને વિનવવાની ઈચ્છા તજી શક્યો નહિ. દેવશંકરે કહ્યું, ‘મારી કંઈ ભૂલ થઈ સાહેબ ? આપ શાની ભૂલ વિશે કહો છો ?’

‘હવે જઈશ ! તેં ભૂલો કરવામાં ક્યાં બાકી રાખી છે, તમેને મળતી કંટીજન્સી ક્યાં વાપરો છો ? નથી તમારા રેકડનો ઢંગધડો, મારે તે તમારી કેટલી બળતરા કરવી, હવે જાવ.’ સાહેબે કહ્યું.

‘પણ સાહેબ મારી બુ...

‘હવે તમારી ભૂલ માફ કરું છું. જશો માથું પકાવતા.’ કંટાળા ભરેલ મુખે સાહેબે કહ્યું.

‘પણ હું તો તમને મારી ચો.....

‘હવે ચોથા ધોળામાંથી પાંચમામાં બદલી કરીશ ! પણ જશો !’ સાહેબ વાતને વિરૂદ્ધ રૂપમાં જ ખેંચે જતા હતા. તેને દહેશત હતી કે કદાચ જો મિત્રો મૂળ હકીકત બાહ્યી જશે તો પોતે બદનામી ને વરશે.

‘પણ સાહેબ. અંધારે સત્ય કુખે છે.’ દેવશંકરે ગળગળીત સ્વરે કહ્યું.

‘પણ તમને કહ્યું ને તમારી બદલી થશે, જાવ. તમે સાચા છો, હવે ?’ સાહેબે કહ્યું. અને પોતે અંદરના રૂમમાં ચાલ્યા ગયા.

દેવશંકરે પાછળથી જોસમાં કહ્યું. ‘પણ આ બુકમાં ભૂલથી આપનું...’ એટલું જ એ બોલી શક્યો. સાહેબ અંદર ચાલ્યા ગયા મિત્રો બેસી રહી પુસ્તકો વાંચવામાં મગ્ન થયા.

દેવશંકર ભ્રમિત મગજે માંડ ઘેર પહોંચ્યો. તેને પૃથ્વી ચક્રચક્ર ફરતી લાગી. ઘેર પોતાની પત્નીને બનેલ હકીકત કહી, આખી જીંદગીનો આધાર પડી ભાંગતાં આશ્નાના મિનારા કંકુડબુસ કરતા તૂટી પડ્યા અને તેનાં હૃદયે સખત આંચકા અનુભવ્યો. તેનું હૃદય ધ્રુવાયું અને ધબક દેતો ભૂર્ખા ખાઇ પૃથ્વી પર પડ્યો. તેના પંદર વર્ષના પુત્રે તેને ઊભો કર્યો પરંતુ તેની કાયા શયનવત બની ગઇ. નિષ્પ્રાણ હાડપીંજરની,

ફાટી ગયેલી આંખો સમસ્ત બ્રહ્માંડનો પ્રલય કરવા જાણે ઉઘડી ન હોય તેવો જોનારને આભાસ થાય. ડોક્ટરે કહ્યું તેનું હૃદય બંધ પડી ગયું છે. નિરાધાર કુટુંબ બચકર આક્રંદના પુકારો કરવા લાગ્યું. તેની પત્ની અને વૃદ્ધ માતા માથાં પછાડવા લાગ્યાં. પુત્રો બીચારા દુઃખી થઇ હૈયાફાટ રડવા લાગ્યાં. એ કુટુંબ આઘાતમાં ડૂબ્યું ત્યારે તેને આશ્વાસન આપવા સમાજ જોનારે દરકાર નહોતી. ઉંદરે ખોદેલું નિરાંતે ભોંરીંગે ભોગવ્યું.

[૪]

‘ ભાઈ આ બધી શાની સભા મળી છે ? ’ એક ડોસાએ એક યુવાનને પૂછ્યું.

‘ આજે એક મહાન નવલકથા લેખકની શતાબ્ધિ ભિજવાય છે. તે લેખકે એક ‘ ગનિયો ગાંડો ’ નામક સરસ પુસ્તક લખ્યું છે. તેને માટે આ સભા ભરાઈ છે. ’ યુવાને કહ્યું.

‘ શું એવી સરસ નવલકથા છે કે જનતા તેના પર આટલી બધી પ્રસન્ન છે ? ’ વૃદ્ધે પૂછ્યું.

‘ હા તે માટે જ તો આ વિરાટ માનવ મેદની તેનાં ગુણગાન ગાવા અને સ્વર્ગસ્થના આત્માને અંજલિ આપવા ભેગી થઈ છે ’ યુવકે કહ્યું.

‘ શું એ નવલકથા એટલી સરસ છે કે હું ભાઈ અને તેણે જ એ લખી હશે ? ’ વૃદ્ધે પૂછ્યું.

‘ હા, હા, ત્યારે જ તો તેને આ માન મળે છે તે કોઈ બીજાએ લખી હોય તો તેને માન થોડું મળે ? એ પુસ્તક તો જનતામાં બહુ વખણાઈને લોકાદર પામ્યું છે. ’ યુવકે કહ્યું અને યુવક સભા-મંડપમાં સારી જગ્યા મળે એ આશાએ ચાલ્યો ગયો.

વૃદ્ધ પણુ એ જોવા માટે સભાના એક ખૂણામાં બેઠો. તેનાં નેત્રાના ખૂણામાં એ અશ્રુબિન્દુ ચમકારા મારતાં હતાં, તેના હૃદયપટ પર ભૂતકાળ ઘોળાવા લાગ્યો. પોતાના પિતાએ અમાપ મહેનતે લખેલા પુસ્તકનો જશ બીજી વ્યક્તિને મળતો જોઈ તેનો આત્મા ઊડી ઊડી ચીંતા, વ્યગ્રતા અનુભવવા લાગ્યો. આખી જીંદગી ખંત, ઉત્સાહ અને રાત્રિભરના ઉઝગરા વેઠી લખેલાં પુસ્તકનો જશ બીજો ખાટે છે એ ખ્યાલે એ વૃદ્ધ કંપ્યો. તેના પિતા જ્યારે હૃદય અંધ થઈ જવાથી પડી ગયા એ વખતે પોતાની બાળવય, પંદર વર્ષની કુમળી ઉમર, તેનું નિરાધાર કુટુંબ કેવો વિષાદ અનુભવી રહ્યું હતું એ દૃશ્ય તેની દૃષ્ટિ સમીપ ખડું થયું. તેનું મગજ ભ્રમિત બની ભૂતકાળના વિચારમાં તદ્દપ બન્યું. સભાનું કામકાજ શરૂ થઈને લગભગ પૂરું થવા આવ્યું. તેણે એ સભામાં શું બન્યું તે કંઈ ન જાણ્યું. વિચારોની પરંપરામાં તેનું દિલ ઝૂલતું હતું.

બધા સભાજનો સ્વર્ગસ્થના આત્માની શાંતિ ઇચ્છવા અંજલિ આપવા ઊભા થયા. એક પછી એક અંજલિ આપવા લાગ્યા.

દુઃખિત હૃદયે એ વૃદ્ધ ખૂણામાંથી પુકારી ઊઠ્યો ‘ભાઈઓ તેના આત્માની શાન્તિ દરેકે ઇચ્છવી જોઈએ કારણ કે સ્વર્ગમાં તેનો આત્મા કષ્ટથી રિખાય છે, કરેલા ધોર પાપથી પીડાય છે, પ્રશ્નાત્તાપના અગ્નિમાં બળી રહ્યો છે, માટે આપો સહુ અંજલિ અને ઇચ્છો તેની શાન્તિ.’

સભા મંડપ વિખેરાઈ ગયો પરંતુ એ વૃદ્ધના શબ્દો દરેકના કાનમાં ગુંજારવ કરતા હતા. દરેકના હૃદય ઊંડે ઊંડેથી પુકારતા હતા; નગ્નસત્ય સામે આંખમીંચામણા શાનાં ?

કોના ખાતે ?

‘સાહેબ, મારો પુત્ર તાવની બિમારીથી ધીખી રહ્યો છે કૃપા કરી તેને બચાવો.’ આત્મ સ્વરે એક મજૂર જેવા જણાતા માનવીએ ધર્માદા દવાખાનાના ડોક્ટરને કહ્યું.

‘વીઝીટ શી લાગ્યો છે ?’ ડોક્ટરે રૂવાળથી પૂછ્યું.

‘સાહેબ, પૈસા તો નથી’ મજૂર દીનમુખે બોલ્યો.

‘ત્યારે મને કુરસદ પણ નથી’ ડોક્ટરે બેપરવાઈથી જવાબ આપ્યો.

‘સાહેબ, લ્યો આ ચાલશે ?’ મજૂરે ખિસ્સામાંથી એક સોનાની રહી સહી અંતિમ મિલકત સમી માદરડી ડોક્ટરના હાથમાં આપી કહ્યું.

‘ઠીક, જવ વાહન લાવો’ ડોક્ટરે માદરડી ખિસ્સામાં સેરવતા કહ્યું.

‘સાહેબ, મારી કાટડી અહીં નબદીક છે. બહુ દૂર નથી કૃપા કરી ચાલતા પધારો.’ મજૂર હાથ જોડીને બોલ્યો.

‘વાહન વગર નહિ આવી શકાય’ ડોક્ટરે કેસ લખતાં લખતાં કહ્યું.

‘પણ સાહેબ મારી પાસે રાત્રી પાછું પણ નથી. બે દિવસથી ભુખ્યા મરીએ છીએ. કૃપા કરી પધારો. મારો બાળક બચેચા.’ રંક રડતી બાપામાં આંસુ વર્ષાવતાં બોલ્યો.

‘બીલકુલ નહિ આવી શકું. વાહન લાવો જાવ.’ ડોક્ટરે ગુસ્સે થઇ કહ્યું.

‘સાહેબ મારા પ્યારા બાળને બચાવો, તે તાવથી રિબાઇ રહ્યો છે’ મજૂર કરગરી પડ્યો.

‘ગડબડ કરી માથું ન ખાવ. જાવ, ‘વાહન લાવો’ ડોક્ટરે કટાક્ષે મુખ કરી કહ્યું.

‘સાહેબ વાહનને બદલે મારા ખંજા પર બેસી જાવ’ મજૂરે નિરૂપાય બનતાં દીન ભાષામાં કહ્યું.

‘સુવર લાગે છે બદમાસ. જા કહું છું કે વાહન લાવ નહિતર ચાલ્યો જા.’ ડોક્ટરે બેરીકરાઇથી ગર્જતા કહ્યું.

‘પણ વાહનવાળાને શું આપું ? કૃપા કરી તુરત પધારો. મારો પુત્ર સા...હે...બ.’ મજૂર ગળગળો થઇ રડી પડ્યો.

‘જાલ્તમમાં જાય તારો પુત્ર. સાલા બદમાસ.’ ડોક્ટરે કહ્યું.

‘સાહેબ મારા પુત્રને બચાવો, આપનો પુત્ર માંદો હોય તો ? આપ...

મજૂર વધુ બોલવા જાય છે ત્યાં ડોક્ટરે જોરથી બરાડી પટાવાળાને હુકમ કર્યો.

‘પટાવાળા, આ સાલાને ધક્કો મારી બહાર કાઢ. કમબખ્ત !’

પટાવાળાએ જોસથી એ મજૂરને ધક્કો માર્યો ને ધરિપતાલના દસ પગથિયાથી રડતો રડતો નીચે પાડ્યો. નીચે આવતા જ પડેલા પથ્થર સાથે તેનું માથું જોરથી અથડાયું અને તેમાં ઊંડો જખમ પડ્યો. લોહી વહેવા લાગ્યું.

તેનું માથું ઝુટી ગયું. એ બેશુદ્ધ-અચેતન બની નીચે પડી રહ્યો.

ડોક્ટર પાષવી હાસ્યે હસતો અંદર ચાલ્યો ગયો. અન્ય દર્દી કર્ણુ મુખે એ દષ્ય જોઈ રહ્યા.

(૨)

‘આ, મારા આપુ આવ્યા ?’ માંદો બાળક તેની માતાને પૂછતાં અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહ્યો.

‘ના બાઈ, સૂઈ જ તારા આપુ ડોક્ટરને બોલાવા અને તારા માટે દવા લાવવા ગયા છે. દવા પીશ કે તારો તાવ ઊતરી જશે.’ માતાએ બાળકના માથા પર ક્રોમળ કર પંપાળતાં પ્રેમથી કહ્યું.

‘દવા નથી પીવી. મને ભૂખ લાગી છે કંઈ ખાવા આપોને.’ બાળકે ખાવાની માગણી કરી.

‘શું દઉં બાઈ ? ખાવાનું કંઈ નથી.’ મા માઠ નિસાસો નાખતી બોલી.

‘થોડું દૂધ પાશે ?’ આશાભરી આંખે તાકતાં બાળકે કહ્યું.

એ શબ્દો સાંભળતાં માતાનું હૃદય રડી ઊઠ્યું. તેનું જીવન ઘવાયું. તેના નેત્રોમાંથી ટપટપ આંસુ ખરી પડ્યાં. દીનમુખે બેઠી કે...

‘બાઈ હમણાં તારા આપુ આવશે અને તને દૂધ પાશે.’

‘ત્યારે તુંજ લઈ આવીને પાને બા.’ બાળકે ઉહકારા કરતાં કહ્યું. તેનું મુખ ફિક્કું પડી ગયું હતું.

‘બાઈ મારી પાસે તારા માટે દુધ લાવવાના પૈસા નથી.’ માતા દીન બની બેઠી.

‘નહિ બા, મને દૂધ પા નહિતર કું મરી જઈશ.’

બાળકનો કલ્પાંત જોઈ માતાનું હૃદય ફાટી ગયું. તેને લાગ્યું કે કદાચ બાળક મૃત્યુ પામશે તો ? માતાએ પાસેજ પડેલી આટ.ની

‘મટકી ખંખેરી બેએક રૂપીઆબાર આટો વાટકામાં કાઢયો. તેમાં થોડું પાણી નાખી ડાઈને બાળકને આપતાં કહ્યું.

‘લે લાઇ, થોડું પીજો હં.’

‘હં દૂધ હતુંને કેવી જીકું બોલી. મને છેતરતી હતી.’ આટાના પાણીને દૂધ માની માંદો બાળક ગટગટાવી ગયો. એક તો તાવથી ધખી રહ્યો હોય ને તેમાં આટાનું પાણી પીધું.

ગરીબી એટલે ગુનો. મૂડીદારના કૂતરાને ન્યારે દૂધ મળે છે ત્યારે ગરીબના પુત્ર દૂધ વગર તરફડી આટાનું ઘોણુ પીએ છે. માતા બાળકને પોઢાડી બહાર આવે છે.

(૩)

‘ઝોહ આ શું ? મારો લાઇ કોઇની ઝોળી કરી આ તરફ આવે છે.’ બાળકને પોઢાડી બહાર આવતાં જ મોતી તેના લાઇને ઝોળી સાથે આવતો જોઇ બોલી ઊઠી.

‘બહેન ખાટલો પાથર’ તેના લાઇએ આવતાં જ તેની બહેનને કહ્યું.

‘અરે આતો મારા પતિ. ! મને અભાગિનીને સ્વપ્ને પણ સુખ નથી.’ ખાટલો પાથરતાં મોતી વિલાપ કરવા લાગી.

મોતીના પતિ મકનને તેનો લાઇ ખાટલા પર પોઢાડે છે.

‘લાઇ તેમને શું થયું ? આ માથુ શાને ફૂટ્યું ?’ મોતીએ રડતાં રડતાં તેના લાઇને પૂછ્યું.

‘બહેન હું અને રતનો મજૂરી કરવા ચાલ્યા જતાં હતાં ત્યાં રસ્તામાં દવાખાને અમે મકનને નીચે પડેલો જોયો. ત્યાં તુરત દોડી ગયા. જોયું તો માથામાંથી લોહી વહેતું હતું શરીરમાં કંઈ નહોતું. ત્યાંથી તેને ઝોળી કરીને અમે અહીં લાવ્યા. ત્યાં દવા-

ખાનાના દરદીને પૂછતાં તેઓ કહેતા હતા કે ‘ડાક્ટરની આસાથી પટાવાળાએ તેને ધક્કો માર્યો અને તેથી તેની આ દશા થઇ.’

‘ઓહ પ્રભુ’ કહેતી મોતી ધરણી પર બેભાન થઇ ઢળી પડી.

મકનની ઝોળી કરનાર તેનો સાજો, મોતીનો ભાઇ અને તેનો જોડીદાર રતનો એ કણ્ણ દ્રવ્ય જોઇ ગભરાઇ ગયા.

(૪)

‘ઓ મા, આપુ ક્યાં છે?’ કહી બાળક લવવા લાગ્યો. ભુઝાઇ જવાની તૈયારી કરતો દિપક જેમ છેલ્લીવાર પ્રકાશ ફેંકે છે તેમ બાળક જોરથી બોલ્યો.

‘ભાણા, તારી આ અને આપુ અહીં સૂતાં છે.’ તેના મામાએ કહ્યું.

‘ઓહ બા આપુ...’ કહેતાં બાળકનો પ્રાણ આ ફાંતી જહાંનો ત્યાગ કરી પ્રભુના અમર ધામે પહોંચી ગયો.

મોતીને પાણી છાંટી શુદ્ધિમાં લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન તેનો ભાઇ કરવા લાગ્યો. તેને બિચારા અજ્ઞાનને ગમ નહોતી કે તેનું હૃદય એકાએક અંધ પડી ગયું હતું. તેનો પ્રાણ હવે તેના પિંજરમાં નહોતો તે તો તેના બાળક સાથે પ્રભુના ધામમાં સીધાવી હતી.

મકન બેભાનાવસ્થામાં કંઈ લવી રહ્યો હતો. ‘ડાક્ટર કૃપા કરો, મારો બાળક ..મદદ...મદદ...શું ગરીબીએ ગુનો છે ! નહિ જ આવો’ તેનો સાજો તેને બોલાવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો પરંતુ તેની વાચા એટલું બોલી તુરત અંધ પડી મઇ. તેનો શ્વાસ રૂંધાઇ ધીમે પડવા લાગ્યો.

‘ઓહ રા...મ’ થઇ ચૂક્યું. તેનો અમર આત્મા પણ પ્રભુ-ધામમાં તેના બાળક અને પત્ની પાસે પહોંચી ગયો.

તેનો સાળો અને રતનો એ દૃષ્ય જોઈ રડવા લાગ્યા. ઘડી પહેલાતું હસતું કુટુંબ એકાએક પાયમાલ થતું જોઈ તેનો અંતરાત્મા કકળી ઊઠ્યો.

સગા સંબંધી જ્ઞાતિલા ભેગા થયા. તેની ધરની ધરવખરી વેચી લાકડાં ખરીદવામાં આવે તો પણ એ ત્રણેની અંતિમ ક્રિયા થાય તેમ નહોતું.

તે ત્રણેને કફન વગર સમશાન ભૂમિ પર લઈ ચાલ્યા.

ત્રણે અમરઆત્મા તો પ્રભુના ધામમાં આનંદ કરવા લાગ્યા, પણ ધર્મરાજના દરબારના ચોપડા લખતાં ચિત્રગુપ્ત જ ફક્ત વિચારમાં પડ્યા કે આ ત્રણે મૃત્યુ લખવાં કેના ખાતે ?

તડકા છાંયા

સમય સમયનું કામ કરે છે, સમય રમત રમનારો;
સમયે ભીલના હાથ હણાયો સમય તણો ઘડનારો.

રેમશચંદ્ર લાખો રૂપિયાનો એક સમયે માલિક હતો. રહેવા માટે મહેલ હતા, વાડી ગાડી ને બંગલા હતા. પોતાની માલિકીની એક મિલ હતી. વેલવના સવે' સાધન હતા. તેના વેલવની ઇર્ષા ભલભલાને થતી.

રમેશને મિલ સાથે મોટું કોટન બીઝનેશ હતું. અને ભાગ્યવસાત રૂમાં મોટી નુકશાની આવી.

મિલ મિલકત સાથે એ મોટી ખોટમાં બધું ચાલ્યું ગયું. લેણદારો પડાપડી કરવા લાગ્યા અને રમેશને છેવટે નાદારી નોંધાવવી પડી. આ પરિસ્થિતિમાં તેનું મગજ અસ્થિર બની ગયું.

રમેશની પત્ની વીરબાળા સુશિક્ષિત કેળવાયેલ યુવતી હતી, તે તેના નાના બાળક સુરેશને લઈ તેના પિયર ચાલી ગઈ હતી. પાછળથી રમેશ મોટું બીઝનેસ કર્યું અને તેમાં નાદાર થવાનો સમય આવ્યો.

રમેશની હાલત ઘણી કંટાળાળી બની. લાખોનો માલિક બીખારી બન્યો-બેહાલ બન્યો.

સમયની ગતી જ એવી વિચિત્ર છે કે તેમાં ડાહ્યા માણસની બુદ્ધિ પણ કામ આવતી નથી. સમય સમયનું કામ કર્યું જાય છે.

શેઠ રમેશ નાદાર થયા. તેઓ એક પાછની પણુ મિલકત રાખી શક્યા નહિ તે જે થયું તે બોલ્યાચાલ્યા વગર જોષ રહ્યા.

સારા સમયમાં હજારો દુશ્મનો મિત્રો થવા આવે છે જ્યારે સમય પલટો ખાય છે ત્યારે અંગત મિત્રો પણુ દુશ્મન બને છે.

મિત્ર દુશ્મન અને દુશ્મન મિત્ર બને એ પણુ સમયની બલિહારી છે.

નાદાર થયા પછી રમેશને પાંચમે દિવસે કંઈક રફૂતિ આવી. કદાચ વધુ સમય એ સ્થિતિમાં રહ્યા હોત તો દરેક તેને ‘હાટફેઇલ’ થવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. પરંતુ તેના મુનીમના આશ્વાસનથી અને બીજાના દાખલાઓ જોઈ જીવનમાં તે ધીરજ રાખી શક્યા.

રમેશ નિરાશ થઈ અલબેલી મુંબઇને છેલ્લી સલામ કરી ત્રણ કપડાંબેરે વતન આવવા ઉપડ્યો. ટીકિટના પૈસા મુનીમ પાસેથી લીધા.

પોતે જે મહાલયોમાં માણ્યો હતો, જે મિલમાં સ્વતંત્ર રહી કામની દેખરેખ રાખતો, જે હજારોની સલામો ઝીલતો, તે આજે મોજશોખના સાધનો બીજા પાસે. જેતાં તેનું દિલ અકથ આઘાત અનુભવી રહ્યું હતું. ધનતું તેજ ગિડી જતાં મુખ પરની લાલાશ ગિડી ગઈ અને શ્યામતા પથરાઈ. એક વારનો લાખોપતિ બીખારી હાલે ટ્રેઇનમાં બેઠો.

વતનમાં પોતાની સ્થિતિના ખજર તેની પત્નીને અને બહેન રંજાને આપવામાં આવ્યા હતાં.

રમેશનો અનેવી કાઠિયાવાડના એક દેશી રજવાડામાં ન્યાયાધિશની નોકરી કરતો હતો.

પોતાના વતનમાં જતાં રસ્તામાં બહેનને મળવા જવાની રમેશને વૃત્તિ થઈ. કારણ કે તેણે પોતાના સારા સમયમાં બહેનને ઘણી મદદ આપી હતી અને બહેન અનેવીનો તેની પર ચાહ સારો હતો. અવાર-

નવાર તેડાવવાના પ્રેમભર્યા પત્રો આવતાં હતાં. પરંતુ ત્યારે તેને જવાની પુરસદ નહોતી. માટે આ વખતે ગિતરી જવા વિચાર કર્યો. રેશન પરથી ગિતરી એનને ત્યાં જવા પગે ચાલી રવાના થયો.

વીરખાળાને પતિની બેહાલીના સમાચાર મળતાં જ જાણે માથે આભ કેમ તૂટી ન પડ્યું હોય તેમ થયું. તે ચોધાર આંસુ પાડી રડવા લાગી. પોતાના પતિની કશું હાલતની કદપના તેને વધુ ને વધુ દુઃખી કરવા લાગી. તેની છાતી ધડકવા લાગી. ધડીમાં તો તે શુદ્ધિ ગુમાવી બેઠી. બેશુદ્ધ થઈ ધરણી પર ઢળી પડી.

તેના સમસ્ત શરીરના રૂંવાડે રૂંવાડે જાણે આગ કેમ ન સળગતી હોય તેવું તે અનુભવી રહી. તેના પિતા માતા ભાઈ બધા મૂંઝામ્મ બધા. તુરતા તુરત ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા. ગિયારો પાંચ વર્ષના નિર્દોશ સુરેશ આ બધું શું થઈ રહ્યું છે એમ વિચારી અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહ્યો. અને રડતાં રડતાં તેની માતા પાસે બોલવા લાગ્યો:

‘આ તું કેમ બોલતી નથી ? હેં મા, કહેને મારા ભાઈ પાસે જવું છે, ચાલને આપણે ત્યાં જઈએ.’ એવા કરુણ શબ્દો બોલી આસપાસ ઊભેલા કુટુંબીઓને રડાવા લાગ્યો.

ઔરડાની અંદર પ્રસરેલ કરુણતાથી દરેકના હૃદય ગમગીની અનુભવી રહ્યા.

ડોક્ટરે આવી વીરખાળાને તપાસી કહ્યું, ‘હૃદયમાં આઘાત લાગવાથી હીસ્ટરીયા થઈ ગયો છે. કંઈ પીકર ચિંતા કરવા જેવું નથી.’ દવાની શીશી લાવી સુંઘાડવાથી થોડીવારે એને ચેતન આવ્યું.

તેને આશ્વાસન ભર્યા શબ્દોએ દરેક સમગ્મવવાં લાગ્યાં. ‘જીવતાં હોઈએ તો એ બધું ફરી મળે.’ એવા એવા લોકઉપયોગી સૂત્રોના ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

પતિ પ્રેમી પ્રેમદાનું હૃદય પુકારવા લાગ્યું-‘મને ગમે તેટલા દુઃખો આવે પણ મારા નાથને સુખ થાય, એવી પ્રભુ પ્રત્યે સદાય મારી પ્રાર્થના છે.’

દરેકના હૃદય શાંત થયાં. ‘દુઃખનું એસડ દહાડા’ એ સૂત્રાનુસાર થોડું થોડું દુઃખ એછું થવા લાગ્યું. પરંતુ જ્યાં પતિની બાદશાહી સંભારે ત્યારે તો હૃદય અકથ્ય વેદનાથી અગ્નિમાં બળવા લાગે અને જાણે જીવ ચાલ્યો જશે કે શું તેમ જાણાય, મુંઝારો અનુભવે.

રમેશ દેશમાં આવે છે એવો તેનો પત્ર વીરબાળાના પિતા પર આવ્યો.

રમેશ પણ ત્યાંનો વતની હતો. એટલે તેનું મકાન સાકસક કરાવવાની વીરબાળાના પિતાએ તજવીજ કરી.

વતનના મકાન વીરબાળાના નામ પર હતા તેથી લેણદારોની કનડગતનો ભય નહોતો. વળી વીરબાળા પણ સારા સમયમાં વતનમાં આવેલ હોય સાથે હજારેક રૂપિયા અને ત્રણ ચાર હજારનું ધરેણું લાવી હતી.

સારા સમયમાં તેટલી રકમ તો રમેશના ખિસ્સામાં રાખી પડી રહેતી. ત્યારે તો ધનની નદીઓ તેની તિજોરી રૂપી મહાસાગરમાં ઊભરાતી.

અને અત્યારે તો એ ત્રણચાર લાખો કરતાં પણ વધુ કિંમતી હતા.

વીરબાળા પોતાને ઘેર આવી પતિની રાહ જોવા લાગી. નિર્દોષ સુરેશ તો શેરીના છોકરાઓ સાથે આનંદભરે ભમરડો ફરવા લાગ્યો. તેને બિચારાને શું ખબર કે ભમરડો ફરે છે તેમ જ સમય પણ ફરે છે !

રમેશની પાયમાલીના ખબર મળ્યા પછી એન રંભાએ ધાયું કે રમેશ કાયમ માટે નીભાવ કરવા આવશે તો ! અને તેની એ

આગાહી સત્ય પડતી હોય તેમ રમેશ વેદના ભર્યા હૈમે બહેનના ધરના આંગણામાં પ્રવેશ્યો. જાણે કેમ સર્વત્ર રમશાનની શાંતિ પોતાના પ્રવેશ સાથે જ ન પ્રસરી હોય તેમ તેને લાગ્યું. પહેલાં આવતો ત્યારે સૂય જેવી તેજસ્વીતા સર્વત્ર ચમકતી અત્યારે અમાવાસ્યા જેવો અંધકાર કાં ?—હા સમય !

બહેને નહિ ચાલતાં કટાણું મુખ કરી આવકાર આપ્યો. બનેલીએ મુખ મચકોડી પૂછ્યું—‘ શું નાદાર થઈ ગયા ?’

રમેશને શું જવાબ દેવો તે ન સૂઝ્યો. લાખોપતિ મિલમાલિક હતો એ વખતનું સ્વમાન તેના મુખ પર ધસી આવ્યું. આવું અપમાન થશે એવી રમેશને કદપના પણ નહોતી. આશ્વાસન અને આવકાર તો બાળુ પર રહ્યા પણ સામી મક્કરી, પડતા પર પાડુ ! પરંતુ તે કડવો ઘૂંટડો પી ગયો. કારણ ? જેવો સમય. નિશ્વાસ નાખતા હૈમે જવાબ આપ્યો.

‘ હા, નાદાર થયો, પાયમાલ થયો.’ રમેશને ભૂતકાળનો એક પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો.

પોતાના સારા સમયમાં અનેકવાર બહેનનો મહેમાન બન્યો હતો. અને તે વખતે તેનું સન્માન અપૂર્વ સચવાયું હતું અને આજે ધરતી માગે આપતી હોય તો દટાઈ જવું તેમ થતું હતું.

એ વખતે તો બહેન બોલતી ‘મારો લાઇ આવ્યો છે.’ કહી કહીને તેની જીભ સુકાતી, ત્યારે અત્યારે લાઇ કહેતાં પણ જીભ થોથરાય છે !

ત્યારે બનેલી અડધો અડધો થઈ જતો હતો, તેના માટે દરેક કાર્ક પડતાં મુકી તરફર બનતો. તેને રાજ સારુંબની મુલાકાત કરાવતો. ગાંડી ઘોડામાં ફેરવી મોજમજાહ કરાવી આનંદ આપતો.

આનંદ પામે તેવું યોજતો. એ વખતે મકાનના પથ્થરો પથ્થુ તેનું થતું સન્માન જોઈને હસતા, ત્યારે અત્યારે ધરતી માકરો ભણતી હતી.

સમય માનવીની કેવી દશા કરે છે ? લાખોના માલિકને પળવા-રમાં બીખારી બનાવે છે. એ સૂત્ર રમેશને અત્યારે જ જણાયું. એ સન્માન અને માન, એ આવકાર અને મહેમાનગીરી પોતાને નહિ પણ પૈસાને થતી એમ સમજ્યો.

પોતે એજ હતો. એન બનેલી એજ હતાં. મકાન એજ હતું પણ સમય ફર્યો હતો.

પહેલાં આવ્યો ત્યારે તેના માટે મિષ્ટાન્ન બન્યા હતા. ગામના પ્રતિષ્ઠિત શેઠિયા મળવા આવતા હતા અને અત્યારે કાગડા કંકંશ સૂરે બોલતા હતા.

બનેલીને ત્યાં એક પૈસાદાર મહેમાન હતો. તેના માટેની સરભરા થતી જોઈ રમેશનાં નેત્રોમાં આંસુ આવ્યાં. પોતાને માટે બહેન કે બનેલીએ ટાઢા પાણીનો લોટો મૂકવાની પણ દરકાર ન કરી. કારણ એ કંગાળની કેને દરકાર હોય ? પહેલા આવ્યો ત્યારે બાણેજના હાથમાં હજારની નોટ આપતો હતો; પરંતુ અત્યારે તો તે ટીકીટના પૈસા માગશે તેવી બીક હતી.

રાત્રિ પડતાં જમવા બેઠા. બનેલી મહેમાન અને પોતે બંધાને બોજન પિરસાયું. રમેશની આંખે અંધારા આવ્યા. રૂંવાડે રૂંવાડે વીંછી કેમ ડાંખ ન દેતો હોય તેવી કાળી બળતરા થઈ. અમિ જેવી વેદના અનુભવી. પહેલા આવ્યો ત્યારે કેટલા આમહથી પીરસાતું અને અત્યારે ?

અત્યારે ન સહી શકાય તેવું અપમાન થયું હતું; પરંતુ અન્ન-દેવને તરછોડી બિભા થવું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. રમેશ એક કાળિયો

ભરી હાથ ધોષ નાખી ઊભો થઈ ગયો...મુખ પર પાણી
છાંટી આંસુ છૂપાવ્યાં; પરંતુ તેનું કારણ શું ? તેનું કારણ હતું :
સગી બહેને પોતાના ભાણામાં અપોરનો ટાઢો રોટલો પીરસ્યો હતો.
થોડું અથાણું અને છાશ. ત્યારે બેવી અને મહેમાન માટે પૂરી,
શાક અને દૂધ મુકાયાં હતાં.

બહેન, બેવીને કહ્યા સિવાય રમેશ સીધો સ્ટેશન પર ચાલ્યો
આવ્યો, ને રાતની ગાડીની રાહ જોતો ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો.

(૪)

દેવાના ચુરા થઈ રહ્યા હતા. પગ લથડતા હતા. બહેને કરેલ
અપમાનથી તેને એટલું બધું દુઃખ થયું હતું કે તેટલું દુઃખ તેની કંગાળ
હાલત થતાં પણ નહોતું થયું.

વીલે મોઢે એ ઘેર આવ્યો. દેવી સ્વરૂપ વીરબાળાનું મુખ જોતાંજ,
તેના પ્રેમભર્યા, આશ્વાસનભર્યા શબ્દો સાંભળતાં જ તેનું દુઃખ અદ્રષ્ય
થયું કેમ જાણે કાળરાત્રિ વીતી ગયા પછી સૂર્યદેશને મન પ્રફુલ્લ
બને છે તેમ તેનું હૃદય પ્રફુલ્લ બન્યું.

સુરેશ તો ‘ભાઈ આવ્યા, ભાઈ આવ્યા’ કહી તેની કોટે વળગી
પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો: ‘મારા માટે શું લાવ્યા ? રમકડાં કે
મીઠાઈ ?’ એ શબ્દો સાંભળી રમેશ રડી પડ્યો. શાણી વીરબાળાએ
પતિને ગત સમયને ભુલી જઈ, આવ્યો સમય નિભાવી લેવા
વિનંતી કરી.

અત્યારે રમેશ-વીરબાળાની જોડી પૂર્ણ સુખ ભોગવે છે, પહેલાં
કરતાં વધુ સુખી છે. નાનો સુરેશ રફૂલે જઈ અભ્યાસ કરે છે. માતા-
પિતા બાળકના કોડ પુરા કરે છે.

સમયના તડકા છાંયા કેટલા અજબ હોય છે !

જીવન-મેળ

‘હવે આને અહીંથી દૂર કાઢી મકને, નહિતર મને ખાવું પણ નહિ ભાવે’ એક આર વરસના બાળકે જન્મવા બેસતાં બોજન પીરસતી તેની માતાને એક પાંચ છ વરસની ગંદી છોકરી તરફ અંગુલી નિર્દેષ કરતાં કહ્યું.

છોડી કદરૂપી નહોતી; પરંતુ બાળપણ હંમેશાં મસ્ત હોય છે. તદ્દનુસાર બાળાના શરીર પર ધૂળના અને મેલના ગંદા ડાઘ લાગવાને અંગે અને નાકમાંથી શેડા નિકળતા હોવાથી તેમ જ શિરપરના ગૂંચ-બાવાળા વાળની લટમાં ધૂળ ભરાયલી હોવાને અંગે સુઘરીના માળા જેવું માથું લાગતું! સમસ્ત કાયા ધૂળથી રગદોળાઈ ગઈ હોવાને અંગે જ નગીનને સૂઝ ચડી હતી. ઉધાકુ ગંદુ અંગ જન્મવા બેસતી વખતે જોઈ તેને તે તરફ તિરસ્કાર દ્રષ્ટ્યો અને તેણે તેને દૂર કરવા તેની માતાને કહ્યું.

‘બેટા, એ તો બહેન સાથે રમવા આવી છે. તને શું નડે છે? તું તારે છાનોમાનો જન્મે’ માતાએ કહ્યું.

‘બા, એ નહિ ચાલે તેને અહીંથી મારી નજર સામેથી દૂર કાઢ, પછી જ હું જમીશ’ નગીને કહ્યું.

‘પણ બાપ, આવી ટેવ તને શું પડી ગઈ છે?’ માતાએ આળી પીરસતાં કહ્યું.

‘કાઠે છે કે નહિ ? નિશાળથી કંટાળી ઘેર આવીએ તો સુખે જમવાની પણ નિરાંત નહિ ?’ નમીને કંટાળાભરેલ મુખે કહ્યું.

‘પ્રેમી, બેટા. તું હમણા તારે ઘેર જ, પછી રમવા આવજો હું આપુ.’ કહેતાં તેના હાથ પકડી માતાએ તેના ઘર તરફ વિદાય કરી.

નિર્દોષ બાળા કંઈ સમજી નહિ. તે તો આવી હતી તેમજ ચાલી ગઈ.

‘એ તારો હાથ ધોઈ નાખ તે પછી જ તું થાળીને અડજો’ નગીને ખૂબ મારતાં કહ્યું.

‘બહુ ચોખલો ! બિચારી છોકરીને જોઈ સુખ ચડે છે ખરું ? આટલું બધું હહાપણ શું તું નિશાળમાં બણે છે ? જાણે મોટા રાજા કેમ હોય ?’ માતાએ હાથ ધોઈ જમણુ પિરસ્યું. નગીન કંઈ પણ નહિ બોલતાં જમવા લાગ્યો.

જમીને નિશાળે ગયો. નગીન હજી બાર વરસનો હતો; પરંતુ તેના વિચાર ધણા જિંયા હતા. બણવામાં એ એટલો બધો હોંશિયાર હતો, કે માસ્તર પણ તેના પર આક્રિંત હતા. તેને નિશાળમાં શી માંશી હતી અને પાંચ રૂપિયા સ્કોલરશીપ મળતી હતી.

નગીન જેવો બણવે બડ હતો, તેનોજ રમવામાં પણ હોંશિયાર હતો. તરવામાં ને ક્રિકેટમાં તે એક્કો હતો. અખાડામાં જઈ મગદળ ફેરવતો અને એવા તો અનેક કસરતના પ્રયોગો કરતો. આથી શાળામાં તે દરેકને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

પ્રેમીનો ગંદો દેહ જોઈ તેને તિરસ્કાર છૂટ્યો હતો અને એ દસ્ય તેની નજરમાં કેતરાઈ રહ્યું હતું. પ્રેમીના અંગની બેદરકારી અને તેનું મલિન ડાઘાવાળું શરીર દષ્ટિ સમક્ષથી તે દૂર કરતો; પરંતુ તે વધુ ને વધુ પ્રત્યક્ષ થતું અને તેને કંટાળો ઉત્પન્ન કરતું.

તેણે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો કે હવે હું જન્મતો હોઉં અને આવે તેઃ એવી લગાવું, કે ધરમાં ફરી પગ મૂકે નહિ.

પરંતુ એ ઇચ્છા તેની બર આવી નહિ. પ્રેમી તેને જોઈને જ દૂર ભાગતી.

(૨)

નગીન પાંચમી અંગ્રેજી પુરી કરી બાબુના એક શહેરની હાઈ-સ્કૂલમાં દાખલ થયો અને બોર્ડીંગમાં રહી અભ્યાસ વધાર્યો.

નગીનનો અભ્યાસ ત્યાં પણ દરેકને પ્રિય થઈ પડ્યો.

તેની બુદ્ધિ ચાતુર્યથી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને માસ્તર તેના તરફ માયાળું વર્તન ચલાવતા.

નગીન મેટ્રીકમાં પહેલે નંબરે પાસ થયો અને વધુ અભ્યાસ માટે ૨૫ રૂપિયા સ્કૉલરશીપ લઈ ઘેર આવ્યો.

તેના પિતા-માતા એની હોશિયારી અને લાલુવાની કાળજી જોઈ રાજી થયા અને પોતાના પુત્રને જોઈ આનંદ પામ્યા.

સાંજના નગીન ફરવા જવા માટે મકાનની મેડી પરથી નીચે ઊતર્યો.

તેની માતા ઓસરીમાં બેસી તોરણ પરોવતા હતા અને તેની બેન બેચાર બાળાઓ સાથે રમતી હતી. તેમાં પ્રેમી પણ રમવા આવી હતી. પ્રેમીની ઉંમર ૧૦ વરસની થવા આવી હતી. હવે પહેલા જેવી એ ગંદી નહોતી; છતાં તે નગીનની દૃષ્ટિએ પડતા તેને પાંચ વરસ પહેલાનું દશ્ય ખડું થયું, અને તે મુખ મચકોડતો માતાને પૂછવા લાગ્યો.

‘બા, આ પેલી જ ગંદી છોડીને ?’

‘હા બેટા, એજ જગુભાઈની પ્રેમી કે જે જોઈને તને કંટાળો આવ્યો હતો તે દિવસે જન્મતાં જન્મતાં.’ તેની માતાએ ન્યાયભરી નજર પ્રેમી પર ફેંકતાં કહ્યું.

નગીન કંઈ નહિ બોલતાં ફરવા ચાલ્યો. બહાર દૂર દૂર નદી કિનારે ચાલ્યો, અને પછી મુલાયમ રેતીમાં પાસે કાટ અને ટાપી ઉતારી સૂઈ ગયો.

તેનું તરંગી મન કલ્પના દિંડોળે ચડ્યું. તેના કુમળા દિલમાં અનેક વિચારોની-કલ્પનાની પરંપરા એક પછી એક ખડી થવા લાગી. ઉપસ્થિત થતા દેખાવો તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ ભાવિના પ્રશ્નો ચર્ચવા લાગ્યા, એ કલ્પના દર્શ્યો તેનું તરંગી મન વિચારોના દિંડોળે ઝુલવાં લાગ્યું.

વધુ અભ્યાસ માટે જાણે પુના ગયો અને ત્યાં પણ દરેકનો ચાહ મેળવ્યો. રમતગમતમાં મોટા ધનામો મેળવ્યાં. ફાલેજની ઉંચી એવી ડીગ્રી પણ મળી ત્યાર પછી એક મોટા ગૃહસ્થના પુત્ર સાથે નગીનની દોસ્તી થઈ. સદ્ભાગ્યે તેની જ પેઢીમાં નગીન મોટા પગારે નોકરીમાં રહી ગયો. એક દિવસ એની આંખ આગળ પ્રિયાની કલ્પના આવી ઊભી; એ પ્રિયાની મુર્તિ પાસે જ પૂર્વે જોયેલી પ્રેમીની ગંદી કાયા ઊભી હોય એમ જોયું અને કલ્પના સરી ગઈ. પોતાની આકાંક્ષા ક્યારે સિદ્ધ થાય એવા વિચારે પાછું મન ડોલાં ખાવા લાગ્યું. એવા શેખરચક્ષીના વિચારો દોડાવતો નગીન નદીની રેતમાં આડો પડ્યો હતો.

અશુંભાલિ પોતાની છેલ્લી રક્ત પ્રભા અસ્તાચળમાં છૂપાવે છે અને દેવી સંધ્યા પોતાના નવરંગે આકાશમાં ખીલી ઊઠે છે. સંધ્યાના

રંગ જેવા રંગવાળી પોતાને ત્રિવલ્લભા મળે? આહ, પછી શું કમીના સુખની?

સંધ્યાના રંગ નદી ઝીલે છે. નગીનના મુખ પર પણ રંગ પથરાય છે. વૃક્ષો પણ સૌંદર્યે ઉભરાય છે. પંખીઓ પણ પોતાની કલ્પના સાચી છે તેની આગાહી આપતા આનંદે નાચી ઉડી મધુર ગીત ગાય છે.

સરીતા પણ તેમાં સહમત થતી ધીમું ધીમું ગર્જન કરતી વહન કરે છે. વૃક્ષો પણ તેની સાક્ષી પૂરતા પાંદડા દ્વારા ખડ...ખડ હસી ઉઠે છે. આ બધા દૃશ્યો જોઈ નગીનના હૃદયમાં અનેરા આનંદના પૂર વહેવા લાગ્યા.

બહુ મોડું થઈ જવાથી નગીન ધર તરફ આવ્યો.

બીજા દિવસે પુના જવાનું હોવાથી પોતાની સાથે લઈ જવાની ઉપયોગી ચીજો બાંધી અને નિરાંતે રાત્રિ પડતાં સૂતો.

૩

આજે સર્વત્ર આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો છે. નગીન પુનાથી અભ્યાસ કરી ડીગ્રી લઈને ખૂબ માન સાથે આવ્યો છે.

તેના માતાપિતાને ખૂબ આનંદ થયો છે. નગીનને જોઈ સંતોષની લાગણી અનુભવે છે.

આજે તેના માનમાં જગુભાઈ તરફથી જમવાનું નોતક આવ્યું છે.

નગીન તેના મિત્રોના અભિનંદન ઝીલતો મેડી પર દિવાનખાનામાં બેઠો છે, અને પોતાના બાણતર વિષયક વાતચીત કરતો મુખ મલકાવતો આત્મસંતોષની લાગણી અનુભવે છે.

નદીની મુલાયમ રેતી પર કરેલી કદપના સિદ્ધ થતી જોઇ
આનંદ ઉદ્ધિમાં રનાન કરતો હોય તેમ તે અનુભવવા લાગ્યો. ખરે-
ખર ભૂતકાળમાં શેખરચંદ્રીના વિચાર કરેલ ભવિષ્યની દૃષ્ટિ બની શકે
છે પરંતુ તેમાં પુરુષાર્થની જરૂર હોય છે. તદ્દન વિચારોથી કાચું
સિદ્ધ થતું નથી.

નગીન મિત્રો સાથે આનંદમાં બેઠો હતો. જગુભાઈ જમવાનું
તૈયાર થતાં જમવા લેડવા આવ્યા. મિત્રો સહિત નગીનને જમવા
જવાનું હતું. બધા જમવા ગયા અને પાટલા પર બોજન લેવા બેઠા.

બોજનમાં સુંદર મીઠાઈ બનાવવામાં આવી હતી.

પ્રેમીલાની ઉમર અત્યારે યૌવનમાં ઝોલા ખાતી હતી. તેની
દેહકળા વિકસિત બની અપૂર્વ ખીલી ઉઠી હતી. તેના અંગે અંગમાંથી
સૌંદર્ય ફૂટકા મારી જોનારની છાતીને તીરની જેમ ભેદી નાંખતું હતું.

નગીનની દૃષ્ટિ તેના સામે ઠરી તે તેને જુદા જ રૂપમાં જણાઇ.

બાળ વયમાં જે પ્રેમીને જોઇ જમવું ભાવે નહિ એમ ઇચ્છતો
હતો તેના હાથથી પીરસેલી રસોઈ જમવા નગીન ઉત્સુક બન્યો.

પ્રેમીલા સૌંદર્યમાં બહેકી રહી હતી. તેનાં વાળ, ઓળવાની
છટા, તેના મુખ પરની યૌવન લાલાશ, તેના નાકને શોભાવતી ઢીરાની
ચુક, તેના વસ્ત્રો પહેરવાની ઢગ અને આભુષણોની છટા ખરેખર
કોઈ પણ જોનાર યુવકને મુગ્ધ કરે તેવી હતી.

નગીને રેતીના પટમાં સૂતાં સૂતાં ધડેલ કદમનાભૂતિ અને
અત્યારની પ્રેમીલામાં કંઈ ફેર નહોતો. પાછલી હકીકત એ બૂલી
જવા મથવા લાગ્યો. બોજન પિરસાયું અને એ પ્રેમીલા એ જ
પિરસ્યું. નગીન હંમેશના ખોરાક કરતાં બમણું જમ્યો. મિત્રો
આડકતરી રીતે તેની મશ્કરી કરતા હતા.

જમીને એ ઘેર આવ્યો. માતાએ પૂછ્યું; ‘કેમ નગીન રસોઈ કૂવી હતી ?’

‘આ, પહેલાની ગંદી પ્રેમી હવે નથી, અત્યારે તો એ બહુ સુધરી ગઇ છે. તેની રસોઈ પણ સુંદર હતી.’

માતાએ પૂછ્યું; ‘ત્યારે બેટા, કાયમ તેની રસોઈ જમવાનો વિચાર છે ?’

નગીનના મુખ પર લાલાશ આવી. હસીને તે ચાલ્યો ગયો. તેની માતા એ હા કહે છે એમ ધારી તેના લગ્ન પ્રેમીલા સાથે યોજ્યા.

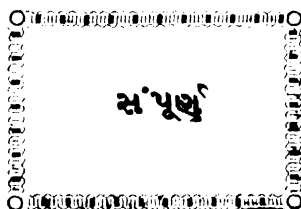
પ્રેમીલા ને નગીન પરણ્યા. પ્રભુતામાં પગલા માંડવાની પહેલી જ રાત્રીએ પ્રિયતમને ભેટવા પ્રિયવદના ચાલી. ઝાંઝરનાં જણકારે નગીનના દેહમાં પણ જણજણાટી ઊડી. તે સામો ગયો. પ્રેમીલા શયનગૃહના દારે દાખલ થતાં બોલ્યો, ‘પધારો મારા હૃદયેશ્વરી...’

‘ના...ના,’ પ્રેમીલા અધવચ્ચે જ બોલી.

‘અરે, હું તો પેલી ગંદારી પ્રે...મી’

‘તોય, મા...રી’ કહેતા નગીન તેને ચુંબને નવરાવતો અંદર તેડી ગયો.

બન્નેના હાસ્યથી ઓરડો વધારે તેજસ્વી બની ઊઠ્યો.

ગૃહ પુસ્તકાલય સેટ

[કિંમત રૂપિયા દસ]

સંસ્કારી કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓને, બાળકોને, યુવાનોને પ્રૌઢોને અને વૃદ્ધોને એમ દરેક ને રસમય વાચન મળે એ ઉદ્દેશે આ સેટની રચના કરવામાં આવી છે. આ સેટમાં ગુજરાતના આગેવાન લેખકો અને લેખિકા બહેનોના સહકારે તયાર થયેલ નવલકથા, નવલિકાઓ, નાટકોઓ, લેખો, કાવ્યો, બાળ સાહિત્ય, સ્ત્રી ઉપયોગી અને પ્રકિર્ણુ વિધવિધ શિષ્ટ વાચનના દળદાર પુસ્તકો છે. એમાં રસમય સાહિત્યની સળવટ છે.

લોકમાન્ય પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ અને સત્તાનીઓ, ખાસ કરી સંસ્થાઓ, વાંચનાલયો અને રાજ્યોએ આ પુસ્તકોના સેટને સહભાવથી સત્કાર્યા છે.

સેટની ટૂંકી વિગતો

સૌભાગ્ય : બહેનોનો બહેનો માટેનો સંગ્રહ. સંપાદકો સૌ. ધનિષ્ઠાબહેન મજમુદાર, પ્રસ્તાવના સૌ. શ્રીમતીબાળા મજમુદાર. ચિત્ર કુ. ગ્રીના મુનશી.

અભિપ્રાય : આપણી કાલેજ સુધી પહોંચેલી બહેનો માટે કે ગામડાંનું થોડું ઘણું શિક્ષણ પામેલી બહેનોને માટે આ સંગ્રહનું વાચન પ્રેરણામય બનશે.

૧૨-૧-૧૯૪૧.

જયભારત

યુગચિત્ર : મહાગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખકોના સહકારે પ્રકટ થયેલ અનુપમ સંગ્રહ ચિત્ર. શ્રી. કનુ દેશાધી.

અભિપ્રાય : ઉત્સાહી યુવાન લેખક શ્રી. ધૈર્યચન્દ્ર જુહના પ્રયાસથી અસ્તિત્વમાં આવેલા સ્વાત્રથી લેખક મંડળનું આ બીજું પ્રકાશન છે. અનેક રસમય સામગ્રીનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે.

રવિવાર

જીવન રસ : સમર્થ લેખકોની રસભરી કલમે તૈયાર થયેલ કલાત્મક નવલિકાઓનો સંગ્રહ, ચિત્ર શ્રી. કનુ દેશાધી.

અભિપ્રાય : ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ સુંદર અને સુવાચ્ય છે. લેખકો પણ કેટલું સરસ લખે છે તે આ સંગ્રહ બતાવે છે. આવાં

પ્રકાશનોની આપણું સાહિત્યને જરૂર છે. આમાં વીશ વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. **સાંજવતંમાન**

ઉર્મિ : નવયુગના કવિઓએ રચેલા અદ્ભૂત કાવ્યોનો રસથાળ હૃદયના તારને ઝણઝણાવે છે. ત્રિરંગી કવર ચિત્ર શ્રી. કનુ દેશાઈ.

અપ્સરા અને બીજાં નાટકો : જાણીતા લેખક શ્રી. ઈન્દુલાલ ગાંધીનાં નવા નાટકો શ્રી. કનુ દેશાઈના દ્વિરંગી કવર ચિત્ર સાથે.

ઉન્નતિનો માર્ગ યાને ગૌસંવર્ધન : રાષ્ટ્રીય સામાજિક શારીરિક અને આત્મિક ઉન્નતિનો મહામંત્ર ને ગૌસંવર્ધનના સંખ્યાબંધ ચિત્રો અને માહિતીઓ સાથે સાડા ત્રણસો પૈજના ગ્રંથમાં સિદ્ધ થાય છે.

અભિપ્રાય : ગાય માતાનું સાચું માતાપણું પૂરવાર કરનાર આ પહેલુંવહેલું પુસ્તક આપણી આંખોને ઉઘાડી નાખે છે. ગામડે ગામડે ને રાજ્યે રાજ્યે, હવેલીઓમાં અને મંદિરોમાં, આશ્રમોમાં અને સંસ્થાઓમાં આ ચોપડીનું જ્ઞાન પહોંચવું જોઈએ. **જન્મભૂમિ**

ગુંજન જાણીતા લેખક શ્રી. ધૈર્યચંદ્ર ર. ખુદના રચેલા સુલલિત બાળગીતોનો અનુપમ સંગ્રહ; પ્રસ્તાવના શ્રી. લલિતજીએ લખી છે.

સુરંગા : જાણીતા લેખક શ્રી. ધૈર્યચંદ્ર ર. ખુદની તેજસ્વી કલમે લખાયેલ કલાત્મક ટૂંકી વીશ નવલિકાઓનો હૃદય સ્પર્શી સંગ્રહ, મનોહર બે રંગી કવર ચિત્ર, આકર્ષક છપાઈ પાકું પુનું.

કૃષ્ણલાલનું વીલ : સમર્થ લેખક શ્રી. બંકીમબાબુની આ નવલકથાના વખાણ કરવા એટલે સોના ઉપર ટોળ ચડાવવા બરાબર છે.

કોઈ પુસ્તક સિલિકમાં ઓછું હશે તો બીજાં સુંદર પુસ્તક ઉમેરી સેટની અખંડીતતા જાળવવામાં આવશે.

ઉપરની વિગતો વાંચી વહેલી તક ગૃહપુસ્તકાલય સેટ વસાવવા માટેનો આપનો ઓડર મોકલવા કૃપા કરશે.

રસીદ અમારા ખર્ચે વી. પી. કરીશું.

—: લખો :—

ગુ જ ર સા હિ ત્ય બં ડા ર : લા ઠી [કાઠિયાવાડ]

તૈયાર થાય છે

આપણાં લગ્ન ગીતો

મહાગુજરાતના આગેવાન વિદુષી લેખિકા બહેનોના સહકારે આ પુસ્તક તૈયાર થઇ રહ્યું છે. અનેક બહેનોએ આ કાર્યમાં સાથ આપ્યો છે.

લગ્નગીતો આપણી આય સંસ્કૃતિના પ્રતિક રૂપ સમાજની એકેએક કોમમાં પ્રસરી ગયા છે અને એ લગ્ન પ્રસંગે અમરતા મેળવી રહ્યાં છે. એના રચયિતા તરીકે કોઇના નામો હસ્તી ધરાવતા નથી આવા લોકગીતો વર્ષોથી જીવંત છે. આપણાં સમાજમાં ગવાતાં સરળ ઢાળનાં ગીતો લગ્ન લખે ત્યારથી શરૂ ગઇને તે પરણી જિતરી ઘેર આવી પોંખાય ત્યાં સુધીના ક્રમશઃ સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. આવા સુંદર ગીતોનું પુસ્તક એકેએક સંસ્કારી કુટુંબોમાં પહોંચી સત્કાર પામે એવી અમારી આશા છે.

આ પ્રયાસને વેગ : આપવા માટે આપનો ઓડર સવેળા મોકલી આપશોજી.

સંપાદિકાઓ

સૌ. ધનિષ્ઠા બહેન મજમુદાર

સૌ. શ્રી વિદ્યાબહેન પાઠકજી

સૌ. નિર્મળા બહેન ભટ્ટ

સૌ. શ્રીદેવી જુદ.

વધુ વિગત માટે જવાબી ટીકીટ સાથે પુછાવો

ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર, લાઠી : કાઠિયાવાડ

આપના બંગલાનો સુરમ્ય શણગાર

રાગ મંજુષા

[કિંમત પાંચ રૂપિયા]

મહાગુજરાતના સુવિખ્યાત કલાકાર કુમારશ્રી. મંગલસિંહજી
ભાઈની કલાભરી પિંછીએ તૈયાર થયેલ લલિત મનોહર
ચિત્રંગી ચિત્રોનું મનોરમ્ય આલ્પમ

આ આલ્પમના ચિત્રો કલાભરી રીતે પ્રત્યાસી પ્રેસ કલકત્તામાં
ભિંચી જાતના આર્ટકાર્ડ પર છપાયા છે. જોતા આંખો ઠરે હૃદયમાં
સુકામળ ભાવ જાગે, અને હૈયું હેલે ચડે, એવા આ રાગચિત્રો વહેલી
તકે વસાવી આપના આલીશાન બંગલાની દીવાલો સોઢાવો. લખો:-

ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી

કુંક સમયમાં પ્રકટ થનાર ત્રણ પ્રાણુવાન પ્રકાશનો

છૂપા આંસુ

લેખક

ધૈર્યચન્દ્ર ર. ખુદ્ર
સામાજિક નવલકથા
જેના પાને પાને
એક નારીનું ઉજાત
હૃદય ધબકે છે. એમાં
છૂપાં આંસુ, વેદના,
અને જીવન સમા-
જનું નગ્ન સત્ય રજૂ
કરે છે. સુરેખ પાત્રા
લેખન ઠારા લેખકે
આ કથામાં નવીનતા
સહાર ભરી છે.

વગડાનાં ફેલ

લેખક

મકનજીભાઈ પરમાર
ટૂંકી નવલિકાઓ
આજ સુધીમાં “પીડિ-
તોની કથાઓ” સમા-
જની ભિતરમાં” અને
“આશા” નામક ત્રણ
વાર્તાઓના સંગ્રહ
આપનાર લેખક એ
ત્રણે સંગ્રહને ટપી
જાય તેવો અનોખો
ભાત પાડતો આ
સંગ્રહ રજૂ કરે છે.

યુગરેખા

લેખિકા

દીવાળીખડેન ભટ્ટ
સર્વોત્તમ નિબંધો.
સ્ત્રી જીવનને ઉપયોગી
મનનીય અને તલ-
સ્પર્શી નિબંધોનો
અનુપમ સંગ્રહ. એકે
એક બહેનને ઉપયો-
ગી પ્રેરણાત્મક વાચન
પૂરું પાડશે. આમાના
ધણાં નિબંધોએ શ્રેષ્ઠ
ધનામે અને સુવર્ણ
ચંદ્રક પણ મેળવ્યા છે.

ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી

શ્રી. ધૈર્યચન્દ્ર ર. બુદ્ધના
પ્રકાશનો

[સંપાદનો] [કિંમત]

રાસમાલિકા	૧-૦-૦
અવનરસ	૧-૪-૦
યુગચિત્ર	૧-૦-૦
ભિમિ	૧-૪-૦

[હવે પછી]

આપણાં મહાજનો
હવાપી સમારક ગ્રંથ
નવિય વિજ્ઞાન

[સ્વકૃત] [કિંમત]

સુરંગ	૨-૦-૦
મેવાડની મહત્તા	૦-૮-૦
તાતાતીર	૦-૪-૦
રાસદૂધિમા	૦-૩-૦
ગૂંજન	૦-૪-૦
રસજ્યોત	૦-૧-૦

[હવે પછી]

હૂપાં આંસુ [નવલકથા]
પ્રેમપત્રો [પત્રકથા]
પંજરી [કાવ્યસંગ્રહ]

**આ સિવાય ખીજાં અનેક
સંગ્રહો**

[પ્રકાશનો] [કિંમત]

પદવીધર	૨-૦-૦
અપ્સરા અને ખીજાં નાટકો	૧-૦-૦
સૂવણું મોહીની	૦-૨-૦
રાસજ્યોતિ	૦-૧-૬
ખાળકોની માવજત	૨-૦-૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું
ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર : સાઠી

